

કાંઈક કહેવાનું

આઝાદી અને લોકશાહીના આદર્શો માટે ખેલાયેલા અણુનમ અને અનોખા સંગ્રામે માટે ગુજરાતી પ્રજા ગૌરવાન્વિત છે. માતૌમત્ની આઝાદી-આખાદીમાં આ યુગના કલમગાળેએ અને પ્રતિભાશાળી અગ્રણી સ્ત્રી પુરુષોએ પોતાનાં કલમ અને વાણીથી જનતામાં ચેતન આણી પ્રાણ પૂર્યા છે. પદાબૂધધુ શ્રીમતી હંસાબહેનનું નામ એમાં મૂકી શકાય; મૂકવું જ જોઈએ. વળી “માનવતાના હક્કો”નાં હિમાયતી તરીકે તેઓ ભારતભરમાં જાણીતાં છે.

તેઓ માટે કંઈક લખવું એમ શ્રી. વ્યવનરાય શુક્લે સૂચન કર્યું. શ્રી નીતમકાન્ત સાહિત્યવિલાસીએ લખી આપવાનું માથે લીધું. અને અમે વિગતો એકત્ર કરવા મંડી પડ્યા. ‘‘વિદ્યાપીઠનાં વિદાતા’’ પુસ્તકનો આમ જન્મ થયો.

જનતા પ્રકાશન પ્રમાણમાં નાની ઉંમરની સંસ્થા છે. સાધનો મર્યાદિત છે. ધીમે ધીમે, કેટકેટલીય પ્રતિકૂળતાઓ છતાંય, એ એનો માર્ગ કાઢી રહી છે. એણે પ્રગટ કરેલાં પુસ્તકો જનતાને ગમ્યાં છે. જનતાએ તેને આવકાર્યા છે. “તિલાંજલિ” દારૂબંધીની એકાંકી નાટિકાની ચોથી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ મધ્ય રહી છે; “માનવતાનું પુણ્ય” ખીજી આવૃત્તિ પ્રેસમાં છે અને “વીર વિદ્યાર્થી”ની ત્રીજી આવૃત્તિ છપાવવાની તૈયારીઓ ચાલી રહી છે. ‘કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર’:

મરવી ગુજરાતલો. અને મરવા ગુજરાતીઓ સમક્ષ રજુ કરી ગૌરવ અનુભવીએ છીએ.

થોડા સમયમાં અમારો મનમુખો; (૧) આર્ષદેહા સયાજીરાવ માયકપાડ (૨) લક્ષ્મ કવિ દયારામ (૩) સ્વામી વિદ્યાનંદજી (૪) કવિવર દાગોર: વ્યક્તિ અને વિચાર (૫) 'ગુજરાતના મુકાની' [મંત્રીઓ અને ઉપમંત્રીઓનાં રેખાચિત્રો] વગેરે જનતા જનનાર્દનને ઉપયોગી પુસ્તકો જનતાપ્રકાશન ટ્રસ્ટીદ્વારા પ્રકટ કરવાનો છે.

અત્રે ભાષા શ્રી કુમુદચંદ્ર મહેતા, શ્રી બૂપેન્દ્રરાય પાટક, શ્રી. મૂળજીભાઈ શાહ અને સુંદર છાપકામ માટે કામમંડ પ્રેસવાળા શ્રી સુરેશભાઈ પરીખનો આભાર માનું છું. રાજ્ય સરકારના માહિતી સંચાલક મુરબ્બી શ્રી મણીલાલ શાહે વારંવાર કરેલા સૂચનો માટે તેમનો ધણો ઋણી છું. સાથે વડોદરાના શ્રી રમણીક દેસાઈનો આભાર.

ભારતની અને ખાસ કરીને ગુજરાતીભાષી યુવતીઓને "વિદ્યા-પીઠનાં વિદ્યાતા" અનુકરણીય, પ્રેરણાદાયી અને પ્રોત્સાહક નીવડશે.

રથવાના
તા. ૩-૭-૬૨

ઉપેન્દ્ર પરીખ
જનતા પ્રકાશન-વડોદરા

પ્રસ્તાવના

સાહિત્ય-કુળે ટહુક્યાં હોય ને સમાજ-પટાંગણે અબૂમ્યાં હોય, રાજકારણની આંટીઘૂંટીઓ વચ્ચેથી દેશભક્તિના મંત્રો ગાતાં ગાતાં તપસ્વિની ઘનતાં રહ્યાં હોય અને ઢળવણીના છાડને ખિલવી ખિલવી પ્રસારતાં રહ્યાં હોય એવાં સ્ત્રીસ્ત્રીઓમાં હંસાળહેનને શોધવાં પડે ખરાં ?

વિશ્વમાં સ્ત્રીશક્તિનું પ્રાકટ્ય તો વિશ્વની સાથેસાથ જ થયું છે.

અનેક કાળે તે શક્તિએ અસમાનતાના આવરણો વચ્ચે રૂપતાં રહેવું પડ્યું છે. સ્ત્રીસમાજની રૂપતી નૈયાને સપાટી પર લાવવાના યુગે યુગે મહાપ્રયાસો થયા છે ને મહા શક્તિઓએ તે સમે વિઘ્નતાં રૂપ લીધાં છે. આ સત્ય દેશ દેશની પૌરાણિક કથાઓમાં ને ઇતિહાસની કંડિકાઓમાં નજર કરવાથી જણાઈ આવે છે.

આવાં સત્યોને વિવિધ પ્રકારની વાદળીઓથી દૂર રાખવા માટે શિક્ષણને આવશ્યક માની જગતના નારીસ્ત્રીઓએ તેની જ પૂજા પ્રસારવાના યત્નો કર્યા છે.

હંસાળહેન પણ એ વિઘ્નિતિઓમાંના એક.

પાંત્રીશ વર્ષ પૂર્વે સાનફ્રાન્સિસ્કો ને અમેરિકાની મહિલા પરિષદોમાં એમણે ઉદાવેલા પ્રશ્નોએ ભારતના જ નહિ, વિશ્વના મહિલા મંડલોમાં, “શિક્ષણની જ્યોતિ અબૂકવી જોઈએ” આ હાક વગડતી કરી.

“સાવિત્રી” નાટકમાં એમણે લખેલું “દેશને જો દેવ કરશે તો થશે ભેદભાવ સૌ નષ્ટ” આ લવિધ્યવેત્તા-હંસાળહેનને સાહિત્ય-

કુંજેથી બીજી શિક્ષણક્ષેત્રે આગેકદમ બઢાવતા જોનારાઓએ એમની તપશ્ચર્યામાં વિદ્યાપીઠના વિધાન પારખ્યાં.

દેશભક્તિની અહાલેક ગ્રીષ્મનારાં હંસાગ્નિદેનમાં દેશલકતોએ વિદ્યાપીઠની અદ્ભુત શક્તિ જોઈ.

વડોદરાની વિદ્યાપીઠ એટલે ગુજરાતનું વિશ્વ વિદ્યાલય.

તક્ષશીલા, નાલંદા, વિક્રમશીલા, વલ્લભી ઇત્યાદિ નગરોના ઐતિહાસિક વિશ્વ વિદ્યાલયોનું મહત્ત્વ જાનારાઓએ “બરોડા યુનિ-વર્સિટિ”ને અવતાર લેતી જોઈ હંસાગ્નિદેનને ઉદ્દેશી સહર્ષ ઉદ્ગાર કાઢ્યા: “વિદ્યાપીઠનાં વિધાતા.”

એ સમયના એ ઉદ્ગાર કોના કોના મુખમાંથી બહાર સર્પા હતા, તે તો અમને યાદ રહ્યું નથી.

યાદ રહ્યું છે તે આ પુસ્તકને નામસંસ્કરણથી વિશ્રૂપિત કર્યું છે.

આનાથી વિશેષ તો આ પુસ્તકનું વાચન કરેશે.

તા. ૧-૭-૬૨

અમદાવાદ

નોતમકાન્ત સાહિત્યવિભાગી.

ડૉ. જીવરાજ મહેતાનું સંક્ષિપ્ત
સચિત્ર જીવન ચરિત્ર

લેખક: મદન પરીખ જી. એ.

કિંમત રૂ. ૧-૦૦

“વીર વિદ્યાર્થી” એવા

નામ સાથે ગુજરાત રાજ્યના
પ્રથમ મુખ્ય પ્રધાન ડૉ. જીવરાજ
મહેતાનું સંક્ષિપ્ત જીવન ચરિત્ર
પ્રસિદ્ધ થયું છે. આ નાનું પુસ્તક
ધણી રસપ્રદ માહિતી આપે છે.
ચરિત્ર નાયકના વ્યક્તિત્વ વિશે
તેમાંથી ખ્યાલ મળી રહે છે.
શ્રીમતી હંસાબહેન મહેતાને
પરિચય પછી તેમાંથી મળી રહે

વીર વિદ્યાર્થી

છે. ગુજરાતના છેલ્લા ઇકોતેર વર્ષના ઇતિહાસમાં મુખ્ય યગ્ધિમાંઓને
તેમાંથી ખ્યાલ મળે છે. ગુજરાતીઓને રસ પડે તેમ જ તેમને પ્રેરણા
મળે એવી આ કૃતિ આવકારને પાત્ર છે.

‘પ્રભાત’ ૧૩-૧-૬૧

* “વીર વિદ્યાર્થી”માં ડૉ. જીવરાજના વિદ્યાર્થી જીવનનું વૈવિધ્ય
દર્શન થાય છે. આ નાના પુસ્તકમાં ડૉ. જીવરાજની વિદ્યાર્થી, સામા-
જિક, તખીખી સેવા અને માનવકલ્યાણ, તેમજ મુખર્ષના નાણાં પ્રધાન
બન્યા એ બધાં વિવિધ પાસાંઓનું લેખકે સુંદર, સરળ શૈલીમાં
આલેખન કર્યું છે.

આ પુસ્તક દ્વારા ડૉ. જીવરાજ એક વ્યક્તિ મટી સમષ્ટિ રૂપે
આપણી સમક્ષ આવે છે. ભાવિ પેઢી માટે એમનું વિદ્યાર્થી જીવન
પ્રેરક નીવડશે.

‘લોકસત્તા’ ૩-૨-૬૧

અનુક્રમણિકા

અકરણ	પૃષ્ઠ
૧ જીવનરેખા કહું ?	૧૧
૨ એમણે કર્યું શું ?	૧૩
૩ ઇતિહાસદર્શન	૧૫
૪ બાળ્યાવસ્થા	૨૦
૫ શિક્ષણ	૨૪
૬ સર મનુભાઈ	૨૬
૭ કોલેજ જીવન	૩૦
૮ પરદેશમાં વિક્રમ	૪૧
૯ લખે	૪૯
૧૦ મુબમમાં કર્તવ્યભૂમિ ઊભી કરી	૫૮
૧૧ કેમિસની લકતમાં	૬૮
૧૨ રાજકીય સુધારા અને વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ	૮૩
૧૩ પત્રકારત્વ અને સાહિત્યક્ષેત્ર	૮૭
૧૪ ઠંસાળહેન, કલા અને કલાપ્રેમ	૯૪
૧૫ સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ-માનવહક્કો અને શ્રી ઠંસાળહેન	૧૦૧
૧૬ મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી	૧૧૦
૧૭ પદ્મભૂષણ ઠંસાળહેન	૧૨૦
૧૮ વ્યક્તિત્વ અને સ્વભાવ	૧૨૩

विद्यापीठना विधाता

या विद्या विबुधाश्रिता बहुविधा विद्यार्थिमिस्मंश्रिताः
यासां सुास्विकराजगादिविविधाकारा विभान्त्यद् भुताः ।
तागामुत्तमसिद्धयं प्रदधन्ती हंसीविवेकायना
हंसारूढमरहन्ती विजयते विद्याकुलाधीश्वरी ॥

— रामश्यामी शास्त्री

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं
विद्याभोगकरी यशःसुखकरी विद्या गुरुणां गुरुः ।
विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परा देवता
विद्या राजसु पूज्यते नहि धनं विद्याविहीनः पशुः ॥

*

(સિખરિણી)

સખિ મોધુ તારું, જગતભરમાં રૂપ મધુરું
 અને આખાદીનું, અદ્ભુત સખિ શુભધન તું.
 તને પામે તેને, યશ કુશુભ તું અપાઈ કરે,
 સખિ ભોગી તારાં, તન મન સુખે સિંચન કરે.
 શરની શૈર તું, જનક જનની બાધુ-ભગિની
 અહીં કે વિદેશે, દિવસ રજની સર્વ ઘડિયે
 સદાની સાથી તું, ગગન જલધી ભોમપટમાં
 સચિવો મંત્રીઓ, પુજન કરતા વંદન કરી
 મનુષ્યોની કાયા, જિવન પશુનાં બ્યાં તું નહી
 મહામૂલી વિદ્યા, રટણ કરતા તારું સખિરી ।

૧. જીવનરેખા કહું ?

“Fame is the fragrance
Of heroic deeds,
Not of weeds, but
Of Chivalry and deeds ”

આ સુપ્રસિદ્ધ પંક્તિઓ પરથી આપણે તારવીએ : ‘જ્ઞાન અને કર્તવ્યના આડંબરો ચિત્રનાં પુષ્પો પેઠે સુસૌભિત લાગે છે એટલું જ. ત્યાંથી એ પુષ્પો મુવાસ આપનારો ગુણ ધરાવનાં નથી. એ ગુણ માટે તો નક્કર જ્ઞાનની અને સંનિષ્ઠ કર્તવ્યની ઉપાસના આવશ્યક છે.’ મળ્યું, એવી ઉપાસના કરનારી વ્યક્તિ લાખમાં એકાદ હોય છે. એ એકાદને વીણી લેવાનું કામ સરળ હોતું નથી; કેમકે, આડંબર ભરપૂર અનેક વ્યક્તિઓ લાખની મંથામાં જ્યાં ને ત્યાં નજરે પડતી જ હોય છે.

આડંબર રહિત જ્ઞાની અને કર્તવ્યશીલ વ્યક્તિનું જીવન અનેક માટે માર્ગદર્શક બને છે.

ભારતીય સ્ત્રીઓએ અનુકરણ કરવા યોગ્ય એક અદ્ભુત જીવન કહું તમારી આગળ વર્ણવું ?

તમે તો મને સામેથી પૂછશો કે માતૃકુલ માટે મહાત્યાગ કરનારી નાગકન્યાં મનસાને કું વર્ણવવા ચાહું છું કે કર્મકાંડનો સિદ્ધાંત સાત સાગર ને નવખંડ ધરતી પર પ્રસારવા ત-પર બનેલી મંડનમિશ્રની પત્નિ ભારતીની ઇતિહાસ-ગાથા ? ‘ગીતગોવિંદ’કાર જયદેવની અનુપમ-રચિતિમાં દર્શિયુના મંગીનકલા-સ્વામીનો પરામય કરનારી સંગીત-

સમ્રાસિ પદ્માવતીનું જીવન કહેવા માગુ છું કે ગુજરાતી કવિતાની રસજ્યોત જગાડનારી મીરાંનું ?

ના, હું તો ભારતીય સ્ત્રીનું પ્રતિક જની વિશ્વનાં સંસ્કારનક અને શિક્ષણનાં કેન્દ્રોને અવલોકવા પાછળ કર્તવ્યશીલ રહેલાં એક સર્વ-સામાન્ય સજારીનું જીવન ચરિત્ર કહેવા ઉત્સુક જાન્યો છું.

તમે પુનઃ પ્રશ્ન પૂછશો કે એ કોણ ?

હું નામ કહીશ કે તરત જ તમે કહેશો કે એ જ્યોતિર્મયી તો સુકન્યાઓના સમુદાયોમાં અને વનિતાઓના સમૂહોમાં ખ્યાતનામ છે.

તમે એ પણ કહેશો કે એમની જીવનરેખા પણ આધુનિક યુગખાલ અને ખાલાઓથી અપરિચિત નથી.

જાણે બધાંએ સરિતા વહંતી,
તોયે કવિતા મહો વર્ણવાતી,
• એનું વહેલું અવનીનો શોભા
સંગીત એનું અભિધા ભરેલું
છે લોકમાતા મિરિની દુહિતા
એ ગીત મીઠું નર્મી કોણ માતું ?

૨. એમણે કંઈ શું ?

વિશ્વે વિચારો તાણી નિર્જરિણી,
શ્રદ્ધાનો જ્યોતિ પ્રસરાવનારી,
યાત્રા કરે છે જન સિદ્ધિ કાળે
સિદ્ધિ તથા પંથ ભુદા ભુદા છે.

અસંખ્ય મુશિક્ષિત સંસ્કાર મૂર્તિઓ જેમની જીવનરેખાથી
સુપરિચિત છે તે એટલી જ બહેનો જેમને આધુનિક સન્નારીનું ઊંચું
દષ્ટિબિન્દુ માને છે એવાં એ જ્યોતિર્મયીએ પ્રવાસની મુસીબતો વેઠી
વેઠીને દુનિયાની અભ્યાસ ભરપૂર સફરો કરી છે.

જગતની સફર તો અનેક બહેનોએ કરી છે પણ હું જેમની
ચરિત્રકથા કહી રહ્યો છું તે બહેને તો એકલવાયો પ્રવાસ ખેડ્યો છે.

પ્રવાસ ખેડીને એમણે કંઈ શું ?

પરદેશોમાં આપણા લોકો માટે જે સાવ ખોટા ખ્યાલો જામ્યા
હતા, તે દૂર કરવાના એમણે અશંગ ચત્રો આરંભ્યા. આપણા દેશ-
નેતાઓ અને કવિઓ માટે જે મિથ્યા પ્રચાર પ્રવર્તતો હતો તેને તે
ઉઠેડવાનો પ્રયાસ કર્યો.

સ્વામી વિવેકાનંદ અને સ્વામી રામતીર્થે વિદેશોમાં ભારતવર્ષના
તત્ત્વજ્ઞાન પ્રસાર્યા.

આપણા આ મંથનાં ચરિત્રનાયિકાએ પૂર્વ અને પશ્ચિમ-બંને
દિશાઓમાં વસતી જનજાને ભારતની અરિમતાનું ભાન કરાવ્યું; અને
માનવહક્કની ઢાક વગાડી.

પૂર્વનાં અને પશ્ચિમનાં વિશ્વવિગ્રાહયો એમણે અવસોડવાં ને
ફેટલાં વર્ષોની તપશ્ચર્યાના અને ભારતના ગુર્જર પ્રદેશો નિર્મળ

હાસિક આધારો પર દોરવાઈ જઈને ડાઈ ડાઈ ઇતિહાસવિદ્ નાગરોને નાગજાતિનાં બનાવે છે. પણ નાગર જાતિના ડાઈ ઇતિહાસમાં એ વાતનું સમર્થન કરનારો ઉલ્લેખ થયો નથી. બીજા મનનું કથન છે કે નગરમાં વસનારાં તે નાગર. આ કથન વધારે આધારભુત લાગે છે. કેમકે સુમ સમ્રાટોના સમયમાં આજનાં ગુજરાતનો ઉત્તર વિભાગ આનર્ત નામે ઓળખાતો હતો.

આનર્તના પાટનગરમાં એક વિદ્યા દેન્દ્ર હતું. પાટનગર આનર્દ નગર નામે પ્રખ્યાત હતું. જુનકાલીન આનર્દનગર કેટલાંક વર્ષો પછી વડનગર નામે ઓળખાયું. આ નગરના વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને બહારનાં ગામ કર્યાઓમાં માનહરી રીતે બોલાવી વસાવવામાં આવ્યા. જ્યાં જ્યાં તેઓ વસ્યા ત્યાં ત્યાં તેઓ નગરમાંથી આવેલા નાગરિક અથવા તો નાગર નામે ઓળખાવા લાગ્યા.

નાગ સોફો સુસંસ્કારી, સુશિક્ષિત, સુંદર રાજનીતિજ્ઞ અને શિવ-પૂજકો હતાં. તેઓ કશ્વપ કુલનાં બ્રાહ્મણો હતાં; પણ નાગરો અને નાગ એક પ્રજા છે, એમ કહેવું નિરાધાર છે. કેમકે તેમનાં મુખ વચ્ચે મળતાપણું જડતું નથી.

આર્યોની નવ શાખાઓ ભારતમાં પ્રસરી. એ નવમાં એકના અગ્રેસર કશ્વપ હતા. નાગના આદિ પુરુષનું નામ પણ કશ્વપ અપાયું છે. હિરણ્યાક્ષ અને હિરણ્યકશ્વપના પિતાનું નામ પણ કશ્વપ હતું. આ એક જ કશ્વપ કે ભુદા ભુદા, એ એક પ્રજા છે. પણ એ પ્રજાને જેમને તેમ મૂકી ગુજરાતના ઇતિહાસમાં નાગર નામ ક્યારે ચમકી જાય તે તરફ વળીએ.

ગુજરાતમાં યાદવ, નાગ, શક, દ્રવિડ અને સિંધિયન રાજસત્તાઓ ઝગમગીને અલોપ થઈ પણ એમના યુગમાં નાગરોનો ઉલ્લેખ થયો નથી. ગુજરાત અને આવડાઓના યુગમાં નાગર જાતિ અસ્તિત્વમાં જણાતી નથી.

નવમા શતકમાં સોલંકી વંશના મૂળરાજા પંચમના ગુજરાત

ગામેથી અણ્ણહિલપુરમાં આવી સુજરાત રાજ્યની સ્થાપના કરી. એ યુગમાં લાલ, લૂલ અને માધવ આ ત્રણુ નામ સહજ ચમકારો કરી અદસ્ય થયાં. એ ત્રણે રાજ્યના મંત્રીઓ હતા. પદ્મશાધિપના રાજ-પુરોહિત સોલ પણુ નાગર હતા. કુમારપાલના મહાઅમાત્ય દાદક મહેતા નાગર આલણ હતા. દાદકનો પુત્ર મહાદેવ માળવાનો દંડ-નાયક હતો.

સોલકીવંશ આથમી ગયા પછી વાઘેલાઓના અમલમાં, અન્ય રાજપૂત રાજ્યોના સમયમાં અને મુગલ સલ્તનત તથા પેશ્વાઈના કારોબારમાં પણ ક્યાંક ક્યાંક નાગર નરવીરો મુસદ્દી તરીકે અમક્યા છે.

જૂનાગઢની નવાબી અને અમરજી દીવાન તો ઇતિહાસનું અદ્-શ્વત પાનું છે.

નાગર નરસનોમાં અમરજી દીવાનનું નામ ઇતિહાસના પાનેથી ખસેડ્યું ખસે નહિ એવું જ્વલંત છે.

૧૯મા સતકમાં નાગરોનું તેજ રાજકારણ ઉપરાંત સાહિત્યક્ષેત્રે પણ ઝળહળી ઊઠ્યું.

નર્મદાશંકર, ભોજાનાથ, નવલરામ નંદશંકર, રણુછોડભાઈ, મહીપતરામ રુપરામ અને બીજા અનેક.

નંદશંકરને ઓળખો છો ?

સુજરાતી ભાષાના આદિ કવિ નરસિંહ મહેતા અને આદિ નવલકાર નંદશંકર મહેતા જાને નાગર. એમના જમાનામાં ત્રણુ નજા તરીકે સાહિત્યક્ષેત્રે ઓળખાતાઓમાંના એક. એ ત્રણુ નજાઓ તે નંદશંકર, નર્મદાશંકર અને નવલરામ-ત્રણે સુરતના અને ત્રણે નાગર.

મહાપુરોહ અને મહાન સ્ત્રીઓ અમુક દેશમાં, અમુક પ્રાન્તમાં, અમુક ગ્રામમાં કે અમુક નાતમાં જ થાય છે, એમ કહેવા જેવો અતિરેકનો દુર્ગુણ બીજો એક દોષ થકે નહિ. જનાં; નરસિંહ મહેતા નર્મદાશંકર, નવલરામ નંદશંકર, મહીપતરામ, ભોજાનાથ, રણુછોડભાઈ,

મધિસાલ નભુભાઈ, ગોવર્ધનરામ, કેશવ હર્ષદ મુવ, આનંદશંકર મુવ, નરસિંહરાવ, રમણભાઈ, વગેરે કવિઓ અને સાક્ષરો નાગર યાત્રિના હતા, એ સત્યનો કોઈથી અસ્વીકાર થઈ શકે તેમ નથી.

નરસિંહ મહેતાને સાહિત્યરસિકો ગુજરાતી ભાષાના આદિ કવિ લેખે અને નંદશંકર વ્રુગ્ગજશંકર મહેતાને આદિ નવલકાર લેખે જ ઓળખે છે.

સોળ વર્ષ પૂર્વે એક વાર મેં વિચાર્યું કે બંગાળાઓ અને મહારાષ્ટ્રીયનો પેઠે ગુજરાતીઓએ પણ ગુજરાતની સરસ નવલકથાઓ રજતપટે શાભાટે ન ચમકાવવી ?

અને મેં ગુજરાતના આદિ નવલકથાકાર નંદશંકર મહેતાની ખ્યાતનામ નવલકથા 'કરણુધેસો' ને ચિત્રની વાર્તાનું રૂપ આપ્યું.

આજથી તેર વર્ષ પૂર્વે ગુજરાતી ચિત્ર 'કરણુધેસો' ગુજરાતના લગભગ તમામ નાના મોટાં છબિધરોમાં રિલીઝ થયું.

'કરણુધેસો' નવલકથા લખાઈને પ્રકટ થઈ; તે અરસામાં અંગ્રેજ હકુમત હતી. છતાં એ પરદેશી હકુમતે 'કરણુધેસો'ની કદર કરવા ખાતર એના કતારે રૂપિયા એક હજારની રકમ અર્પણ કરી હતી.

વિદેશી સરકાર તરફથી આવી જાયી કદર પામેલા નંદશંકર વ્રુગ્ગજશંકર મહેતાના જીવન સંબંધે એમના વિદ્વાન પુત્ર શ્રી વિનાયક નંદશંકરે એક અરિતલેખન ગુજરાતને સમર્પણ કર્યું છે. એમાં એમના જીવનની સવિસ્તાર નોંધ થઈ છે. છતાં સંક્ષિપ્તમાં હું થોડી વિગતો અહીં આપું.

સુરત શહેરમાં ગોપીપુરા નામનો એક મહોલો છે. આ મહોલ્લામાં સેનાન રૂઝિયું છે. એ રૂઝિયાને નાકે ભટ્ટજીનું વેશ્યવ મંદિર છે. એ મંદિરની સામેના એક મકાનમાં નંદશંકર મહેતાનો જન્મ થયો હતો.

વિક્રમ સંવત ૧૮૯૧, ચૈત્ર મહિનેા અને કૃષ્ણપક્ષીય ચતુર્થી એમની જન્મતિથિ.

સને ૧૮૩૫, એપ્રિલ મહિનેા અને ૨૧મી તારીખ એ એમની અંગ્રેજી ગણતરી મુજબની જન્મ તારીખ.

એમના પ્રિય વિષયો ગણિત, ઇતિહાસ અને અંગ્રેજી સાહિત્ય. પાઠડી અને અંગરખુ એ એમનો નિત્યનો પોષાક હતો. એ સમયે આ પોષાક જિવ્યકક્ષાના પ્રતિષ્ઠાસમ્પન્ન પુરુષો પહેરતા હતા.

—સ્વભાવે શાન્ત અને દિલના નિખાલસ અને નિરાભિમાની હતા.

—સ્વજનો માટે તો શીળા હાથા આપનારા વટવૃક્ષ સમા હતા.

સંસ્કારથી એમનું જીવન ઝગઝગતું રહ્યું અને એ જીવનમાં સાહિત્યોપાસનાનું તપ પ્રસર્યું.

સમાજની જર્જરિત પ્રથાઓની નવરચનાને એમણે કદીયે તિરસ્કારી નહિ. રાષ્ટ્ર સ્વાતંત્ર્યની ઘોષણાને એમણે કદીયે કુંધી નહિ. પ્રતિશીલ તો એમની પ્રવૃત્તિ જ હતી.

આ ગણિતનિષ્ણાત નવસ્રકથાકારે નિવૃત્તિ મેળવ્યા પછી વર્ષનો ઘણો ભાગ કુમ્ભસમાં ગાળવા માંડ્યો હતો.

આ ગ્રંથનાં ચરિત્રનાયિકા હંસાબહેન તથા એમનાં મોટાં બહેન જયશ્રી ઉનાળામાં તેમનાં માતાપિતા સાથે કુમ્ભસ જતાં.

હંસા બહેને દાદાજી કનેથી વારસામાં ગણિત અને ભૂમિતિનું જ્ઞાન મેળવ્યું.

૪. આલ્યાવસ્થા

મયન્તિ નમ્રાસ્તસઃ ફલોદ્ગમૈ-
 નંવામ્યુભિ મૃમિ બિલમ્વિનો ઘનાઃ ।
 અનુદ્વતાઃ સત્પુરુષાઃ સમૃદ્ધિભિઃ
 સ્વભાય ઇવૈવ પરોપકારિણામ્ ॥

જુદો નમતાં ફલ આવતાં ત્યાં,
 નીસો ઝુકે છે જલ જીમરાતાં,
 યાને ધને તો બની નમ બતાં
 વ્યક્તિત્વ જાયાં ધરમાં ધડાતાં.

આલ્યાકાળથી જ હંસાગહેનની સ્મરણશક્તિ તીવ્ર હતી. દાદાજી પાસેથી જૂમિતિના દાખલા ગ્રંથવાની રીત જેમ વારસામાં મેળવી હતી. તેમ પિતા પાસેથી પણ કેટલુંક વિશિષ્ટ યાન મળ્યું હતું.

એમના પિતા મનુભાઈ એમની સામે ચિત્રોનું પુસ્તક લાવી અંદરનાં ચિત્રો દેખાડતા. ચિત્ર દેખાડતી વેળાએ નામ બોલતા. આ પ્રમાણે નામ કહેતા જઈ અનેક ચિત્રો તે દેખાડતા.

હંસાગહેનની સ્મરણશક્તિ કેવી છે, તે અવલોકતા એમના પિતાજી ખીજ વાર ચિત્રો વાળું પુસ્તક ઉઘાડી એમને એક પછી એક ચિત્ર દેખાડી નામ પૂછ્યે જતા. અને હંસાગહેન પણ અવિભ્રાંત ચિત્રનું નામ કહે જતાં. એટલાં બધાં ચિત્રો થોડી પળમાં જોળખાવી દીધા હોવા છતાં હંસાગહેન બધાં ચિત્રોની અચૂક જોળખાણ આપી પિતાને પ્રસન્ન કરી મૂકતાં. એ સમયે ઉપસ્થિત રહેનારાઓ તો હંસાગહેનની અજગ યાદશક્તિ જોઈ અભયગ્રીમાં ડૂબી જતાં.

એ સમયે હંસાળહેન બહુ બહુ તો ચાર વર્ષનાં હશે.

બાળપણમાં એમનું શરીર કંઈક ઢીંગલું ને સહેજ રચૂલ હતું; ને સ્વભાવે કંઈક ઉગ્ર હતાં.

સામાન્ય રીતે માતા પોતાની પસંદગીની રમત બાળકો આગળ ધરતી હોય છે. જ્યાં આયાઓની દેખરેખ નીચે બાળકો રમાડાય છે; ત્યાં પણ માતાનાં સંસ્કારનું જ બાળરમતમાં અવતરણ થતું હોય છે. અલબત્ત, કેટલીક બેદરકાર અને અસાન માતાઓ તેમનાં બાળકો પાસે તેમની આયાઓની પસંદગીની રમત મુકાઈ જવા દે છે. 'આયા' શબ્દનો 'નોકરડી' અર્થ થાય છે. માત્ર તેની નોકરી બાળકોને હરવા ફરવા લઈ જવાની જ હોય છે, પણ આ નોકરડીઓ અર્થાત્ આયાઓ અમુક બાબતમાં આમ જ થતું જોઈએ એવી રૂઢ માન્યતા ધરાવતી હોય છે. આ રૂઢ માન્યતાને વશ થઈ તે પોતાની દેખરેખ હેઠળની કન્યાઓને ઢીંગલા ઢીંગલીની રમત રમવા બેસાડી દે છે.

એ વખતનો લગભગ તમામ નારી સમૂહ માનતો હતો કે છોકરીઓ માટે તો ઢીંગલા ઢીંગલી જેવી ઉમદા રમત બીજી એકે અસ્તિત્વમાં આવી નથી. આજે ય એ માન્યતા ધરાવતો રૂઢિચુસ્ત નારી સમુદાય જેમનો તેમ ઘણા ગામના ઘણા મહોલ્લાઓમાં મૂર્તિમંત સ્વરૂપમાં નજરે પડે છે. પણ એ ઢીંગલા-ઢીંગલીની રમત હંસાળહેનને ગમી જ નહિ.

'પુત્રના લક્ષણ પારણામાંથી' આ કહેવત હંસાળહેનની બાલ્ય-વસ્થામાં ઝબકી જી. છોકરીઓ માટે અમુક વર્ગે માન્ય રાખેલી રમતોને એમણે હસી કાઢી.

ધર્મ કે પ્રથાના નામે ઠંડી હવાથી બચવા માટે બુદ્ધિમાન અગ્રેસરો લોકોને મહા ગરમ કપડાં પહેરવાનું ઉપદેશી ગયા હોય તો રૂઢિચુસ્તો ઉનાળા જેવી ઋતુમાં અને ગરમ આબોહવાવાળા પ્રદેશમાં પણ મહા ગરમ વસ્ત્રોથી ઘૂર રહેનારોને ધર્મબ્રષ્ટ અથવા તો સમાજબ્રષ્ટ ઠરાવ્યા વિના ન રહે.

રમતો બાગતોમાં પથ્થુ શ્લિયુસ્તોએ છોકરીઓ માટે ચોક્કસ રમતો નક્કી કરી મૂકી છે. આમાંની એકે રમત હંસાગદનને ગમી જ નહિ.

એ તો બાલ્યાવસ્થામાં હીંગલા હીંગલીને ફેંકી દાર્ઠ ઝાડ ઉપર ચઢી કાળે બેસી બૂલવા માંડતાં. ઝાડ પરથી પડી જવાની ધાસ્તી તે રાખતાં જ ન હતાં.

નાનપણમાં એમણે સાયકલ-સ્વારી અને ઘોડેસ્વારી સુદાં શીખી લીધાં.

આજે રશિયા અને મંચુકા રાષ્ટ્ર ચન્દ્ર મુધી પહોંચવાના વૈજ્ઞાનિક અખતરાઓ ઠરી રહ્યાં છે; તે યુગમાં પથ્થુ છોકરીઓને સાયકલ તેમજ મોટર ચલાવવાની આવડતથી દૂર રાખવામાં પોતાનું મહાત્માન પ્રદર્શિત કરનારાઓના સમૂહો મુગર્ષ, અમદાવાદ જેવાં આજળ વધેલા શહેરોમાં તેમના પ્રયંડ મતનો અખંડ ખ્વજ ફરકાવી રહ્યાં છે ત્યારે બે પચ્ચીશી પૂર્વે આપણા ઇજ્જતદાર શ્લિયુસ્તોનું કેવું જોમ પ્રવર્તતું હશે, તે તો આજના શ્લિયુસ્તોનું છુદ્ધિ પ્રદર્શન નજરે જોનારાઓ જ સમજી શકે.

શિક્ષિત, મંસ્કારી અને પ્રતિશીલ વતૂળ વચ્ચે બાલ્યકાળની નિર્દોષ યાત્રા કરતા હંસાગદનને કોઇએ રોક્યાં નહિ. એથી ઉલટું એમની સાયકલ ચલાવવાની ઝડપ જોઇ એમનાં વતૂળે એમને ધન્યવાદ આપતાં.

ઘોડેસ્વારી તો એમણે એટલી હદે સાધ્ય કરી હતી કે એમને પૂરપાટ ઘોડો દોડાવતા જોઇ એમનાં સ્વજનો અને વડિલો પ્રસન્નચિતે એમને ઝાંસીની રાણી કહેતાં.

વીરવના તો ચમકે પ્રકાશો,
ઝીલી શકે તે ઝીલી જાય વિશ્વે,
સંનય-એને ન પુરુષ જોના
જગી ઉડી જ્યોત 'તિમિર મધ્યે,
સંદેશ દેતી શ્લિયુસ્ત એતે
કન્યા હવે ગાય મટી રહી છે.

ખાલ્યાવરધામાં શૌર્ષ અને સાહસ પ્રકટયાં. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના સૂર એજ દિવસોમાં હંસાબહેનમાં દેખાયાં.

એ સમયની એમની સ્થિતિ એવી હતી કે એમના સ્થાને જો કોઈ અન્ય કન્યા હોત તો તેને પ્રગતિશીલતાનો ધમક ઘેરી દેત. પણ હંસાબહેન તો જેમ જેમ શિક્ષણ મેળવતા ગયાં તેમ તેમ નમ્ર બનતા ગયાં.

*

૫. શિક્ષણ

નાની વયના કે મોટી વયનાં વિદ્યાર્થીઓ અથવા તો વિદ્યાધનીઓ અભ્યાસમાં ઓત પ્રોત બની જતાં હોય ત્યારે સમર્થવું કે તેમને તેમાં રસ પડે છે. અભ્યાસમાં રસ પડતો હોય તેઓ ધણા અંશે તેમના શિક્ષકોને મુગ્ધ કરી મૂકે છે.

નિર્દોષ રમત ગમત વચ્ચે હંસાબહેને બાલ્યવસ્થા વ્યતિત કરી. પ્રાથમિક શિક્ષણની મર્યાદા છૂટી માધ્યમિક શિક્ષણની કેડીએ આગે દૂર કરવા માડી.

માધ્યમિક શાળા-શિક્ષકના મન પર એમના મણિતના અભ્યાસની એવી જિડી છાપ પડી હતી કે કોઈ કોઈ વેળાએ બોર્ડ પર લખી લખીને દાખલો શિખવતાં ગૂચ ઊભી થાય કે તત્કાળ હંસાબહેનને ઊભાં કરી વિદ્યાર્થીઓને દાખલો સમજાવવાનું કામ સોંપી દેતા. હંસાબહેન પણ પોતાને સોંપાયેલી ફરજનું પાલન કરી શિક્ષક તેમજ વિદ્યાર્થીઓને મુગ્ધ કરતાં.

હંસાબહેનમાં વસેલી એ શક્તિથી વિદ્યાર્થીજોમાંની અનેક વ્યક્તિ પોતપોતાની શક્તિને ખિસવવાનો મત્ન કરતી. આ રીતે હંસાબહેન પોતાની અભ્યાસવૃત્તિ અને સ્મરણશક્તિની તેજરાશિના બળથી માધ્યમિક શાળામાં બોધપાઠ બની જતાં.

જ્યાં ગિરિશિખરો તણી જિગી પ્રકટતી કલ્પના નીચે બહુ ગિરિકંદરા, ત્યાંએ પ્રમાદો રાયતા આશા વહાવે કોઈ ત્યાં કોઈ નિરાશાઓ ભરે કોઈ બની જઈ પ્રેરણા ઉત્સાહની કેડી બને.

આ કાવ્યપંકિતઓને હંસાળહેને માધ્યમિક શાળામાં રહીને સાચી ઠરાવી છે.

એ સમયે બાળપોથી, પહેલી, બીજી, ત્રીજી અને ચોથી આ પ્રમાણે પ્રાથમિક શિક્ષણની ચાર કેડી ઓળંગી માધ્યમિક શિક્ષણના દારમાં પ્રવેશાતું હતું.

માધ્યમિક શિક્ષણ આપનારી શાળા હાઈસ્કૂલ નામે ઓળખાતી હતી; આને ય ઓળખાય છે. હાઈસ્કૂલોમાં પહેલા ધોરણથી અંગ્રેજી શિખવાતું. સાતમું ધોરણ પસાર કરનાર વિદ્યાર્થી તેમજ વિદ્યાર્થિનીઓએ યુનિવર્સિટીમાં પરીક્ષા આપવી પડતી.

યુનિવર્સિટીની પરીક્ષામાં એ સમયે પણ કેટલીયે વિદ્યાર્થિનીઓ બેડી હતી. એ બધી વિદ્યાર્થિનીઓમાં હંસાળહેન પ્રથમ નંબરે પસાર થયાં.

એ મેટ્રિકની પરીક્ષા હતી. એમાં એ યશસ્વિની નિવડયાં સને ૧૯૧૭ માં.

એ પરીક્ષામાં પણ એમણે ગણિત વિષયમાં ઘણા સારા કહી શકાય એટલા માર્ક્સ મેળવ્યા.

એ વિદ્યા-વિક્રમના બદલામાં યુનિવર્સિટીનું સન્માનનીય લેખાતું "ગ્રેટિફિક પ્રાઇઝ" એમને મળ્યું હતું. એ ઉપરાંત એમણે "નારાયણ પરમાણુદ ઇનામ" પણ એ જ ફેલોના બદલામાં પ્રાપ્ત કર્યું.

ઇનામે જીતવાની શક્તિનો ખરો ખ્યાલ વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થિનીઓને જ હોય છે. એ મંજાણુલરી અવરથા જેમણે પસાર કરી હોય છે; તેઓ જ ઇનામ-જીતનું મહત્ત્વ સમજતાં હોય છે.

૬. સર મનુભાઈ

'કાણુ સ્મૃતિ રચનાર જગનામીચો કહીએ;
કાણુ કનેયા તાત સ્મરણે પાવન થઈએ,
કાણુ ગણોના ઇશ તણે પિતાજી કહીએ;
ભોળો ભોગી જેહ ભજે ભવસાગર તરીએ,
સમજો તો ભજ એમને નહિ તો કર્કુ ધુંકું તને;
જા મનુ નંદશંકર કને, તકેં શિખવે ધુજને'

આ ગ્રન્થનાં ચરિત્રનાયિકા હંસાળદેવના પિતા મનુભાઈ નંદશંકર મહેતા સંજયે કું અહીં થોડો ખ્યાલ આપું તો તે ઉચિત લેખારી.

સને ૧૮૯૨ માં મનુભાઈ મહેતા વડોદરા કોલેજમાં પ્રોફેસર તરીકે જોડાયા; કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને તર્કશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાન સમજાવતા. એ બંને વિષયો સમજાવવાની એમની શૈલી સરળ તેમજ આકર્ષક હતી.

વડોદરાના મારા કેટલાક મિત્રો કે જેઓ મનુભાઈના સંપર્કમાં આવ્યા હતા; તેઓએ એકાદ બે વાર મને કહ્યું હતું કે સંસ્કૃત ભાષાના તે અભ્યાસી અને પ્રેમી હતા.

એમણે ધાર્યું હોત તો ગુજરાતને અમૂલ્ય સાહિત્ય અર્પણ કર્યું હોત; ગુજરાતના એક જ આંગણીના ટેરવે ગણી લેવાય એટલા સાહિત્યાર્થોમાં પણ અગ્રપદ પ્રાપ્ત કર્યું હોત.

બહુ ઓછી વ્યક્તિઓમાં નજીકમાં પડેલી શક્તિને પારખવાની અભ્યાસ-નૃત્તિ હોય છે. જેઓ નિકટમાં પડી રહેલી શક્તિને ઓળખવા જેવું જ્ઞાન ધરાવતા ન હોય તેઓ દૂર પડેલી શક્તિને શી રીતે પારખી શકે?

મનુભાઈમાં તેા નિકટમાં પડેલાંઓની અને કંઈક દૂર રહેલાંઓની જ્ઞાનશક્તિને પારખવાની અદ્ભુત શક્તિ હતી.

પરોડા કોલેજના લોજિક અને ફિલોસોફીના પ્રોફેસર મનુભાઈ મહેતાએ કોલેજની ઉત્તિ માટે પોતાનાં શ્રમ, છુદ્ધિ અને સમય ખર્ચ્યાં છે.

" Prof Manubhai had been a favourite of the students—one for whom they entertained a very sincere affection and whose pupils they were proud to be. An attractive appearance, a fine modulation of voice, a rich variety of expressions and illustrations and above all a keen intellect to know the wants of his pupils to satisfy which he (Manubhai) was ever ready. These were some of his gifts. " [4-10-27]

[Sir V. T. Krishnamachari]

મનુભાઈમાં રહેલી વિદ્વતાએ જ એમને લોકપ્રિય બનાવ્યા; એમના યુગના ઉન્નત વિચારો વ્યક્ત કરનારા સુધારક સિદ્ધ થયાં. વિદ્વતા અને વિચારશક્તિ વડે વડોદરા રાજ્યમાં તે ઉચ્ચતમ અધિકારી બન્યા.

પ્રાધ્યાપક મનુભાઈ વડોદરા રાજ્યના દીવાન થયા એ સમયે સમસ્ત ભારતવર્ષમાં સયાજીરાવ મહારાજનું વડોદરા રાજ્ય છેલ્લી ઢગનું રાજ્યતંત્ર લેખાવા લાગ્યું હતું.

મહારાજ સયાજીરાવ કોષપણ ક્ષેત્રના નિષ્ણાતપણા પ્રત્યે સદ્-ભાવથી નિહાળતા. ઉચ્ચ વર્ગના તર્કશાસ્ત્રી, ફિલ્સુફ, ન્યાયશાસ્ત્રવિશારદ અર્થતંત્રના જ્ઞાતા, શિક્ષણ, સાહિત્ય, સંગીત મર્મજ, કવિ, વિજ્ઞાની, ઉદ્યોગપતિ, હૃન્નરપ્રવર્તક, તખીબ, અને અન્ય ક્ષેત્રના મહારાનીઓ

વડોદરા રાજ્યમાં વસવા બેઠાએ; વસે તો સારું; વસે એવા પ્રયત્ને। રાજકર્મચારીઓ દ્વારા થવા બેઠાએ.

—આ વિશાળ માન્યતા ધરાવનાર ગાયકવાડ સરકારે મનુભાષને દીવાનપદે સ્થાપ્યા પછી લોકોનું જીવન શી રીતે વધારે ને વધારે દિનત થતું રહે એવા યત્નોને બળ અપાયું છે.

વડોદરાનું કલા ભવન નવી દૃષ્ટિથી સર્જન પામેલી સંસ્થા છે ને મહાશાળા પણ છે. વડોદરા રાજ્યની અન્ય શાલાઓમાં કલા ભવનના મહત્વની શાલા છે. આ શાલા એકવાર અંત પામે એવી સ્થિતિ ઉપરિચિત થઈ. ગાયકવાડ સરકારને પણ એમ થયું કે કલા ભવનના અસ્તિત્વને ટકાવે જવાની શી જરૂર છે ?

એ નાજુક પ્રસંગે ગાયકવાડ સરકારના મંત્રીમાં કલા ભવનનું મહત્વ જિતારવું જરૂરી હતું. કલાભવન કંઈ સામાન્ય વસ્તુ ન હતી; ગાયકવાડ સરકાર પણ એનું મહત્વ સમજતા હતા. પણ એમની જ પાસે એવો પ્રચાર કરવામાં આવ્યો હતો કે કલાભવનના પોપણ પાછળ જેટલો ખર્ચ કરવામાં આવે છે એની વૃદ્ધિમાં એ લોકોને ઉપયોગી નીવડતું નથી.

દીવાન સાહેબ મનુભાષાએ સરકારને જણાવ્યું કે દેશીયે લોકોપયોગી સંસ્થાઓ કેવળ ખર્ચ કરાવતી જ હોય છે, કલા ભવન અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે ત્યારથી તે તેની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરતું રહ્યું છે. વળી સરકારકેન્દ્ર જેવું ધામ લવિધ્યમાં લોકોને બહુ જ લાભ આપનારું નહિ નીવડે એમ પણ કહી શકાય નહિ.

આ તાત્પર્ય ઉપરાંત બીજા દેશીય મુદ્દાઓનું વિવરણ કરી એમણે ગાયકવાડ સરકારના દિમાગમાં કલાભવનની મહત્તા જાગ્રતી કરી મુકી.

દીવાનનો હોદ્દો નાનોમુનો નથી લેખાયો. વળી ગાયકવાડી રાજ્યના દીવાનનો હોદ્દો એટલે તો અત્યંત માન ભરેલો.

શું મનુભાષને એ હોદ્દા પરથી ખસેડી મૂકવાના યત્નો નહિ થયા હોય ? અને શું મનુભાષએ પ્રજાને ઉન્નત કરવાની પોતાની નેમ ખાતર પોતાના હોદ્દાને અચ્છિત બનાવનારા પ્રયાસો નહિ કર્યા હોય ?

લોકો એમની કામગીરી જોઈ રાજ થતા. હિન્દુસ્થાન બ્રિટિશ હકુમત નીચે હતું. ગમે તે કક્ષાના દેશી રાજ્યની - વજીરાતને પણ અંગ્રેજ મુત્સદ્દીઓ થડીના જુદા ભાગમાં નિરર્થક જાહેર કરી ઉધસાવી પાડતા. આવા કપરા સમયમાં પણ બ્રિટિશ સક્ષતનતે મનુભાષની કાર્યદૃશ્યતા અવલોકી એમને સી. એસ. આઇ. નો ખિતાબ નવાજ્યો.

એ સમય પછી બ્રિટિશ સરકારે મનુભાષને સરનાઇટનો જીયામાં જીઓ ઇલ્કાબ આપ્યો.

દીવાનસાહેબે પોતાના હિન્દુ ધર્મનું ઉચિત વિચારોદ્ધાર પાલન કરવાનું પવિત્ર કાર્ય કાલે ને પમલે જ્ઞાનથી કર્મથી પણ અલંકૃત રાખ્યું હતું. ધર્મજ્ઞાન અને કર્મકાંડથી પોતાની જીવન પ્રણાલિકાને વિશૂષિત કરનારા મહાવિદ્વાનો કેટલાક ચોક્કસ સંજોગો વખતે જમાનાની જોડે કદમ બદાવી શકતા નથી.

સર મનુભાષ મહેતાએ તો આખા વડોદરા રાજ્યમાં શૈક્ષણિક ધાર્મિક તેમજ નૈતિક માર્ગે યુગને અનુસરતા સુધારા કર્યા.

માનવતાના હક્કો, સ્ત્રીઓનાં સ્વત્વ, અને વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્યઃ આ ત્રણે અવાજ નવીન યુગે જગતની દશે દિશામાં પહોંચતા કરવા માંડ્યા હતા. યુગદષ્ટા મનુભાષએ નવીન યુગની આંખે પાટા બાંધવાની વાતોને હસી કાઢી હતી.

એ હતા અમારા ગુજરાતીઓના યુગદષ્ટા, વિચારક અને સ્વદેશાભિમાની મહાપુરુષ.

અંશે રહે, ઉતરતા અમિના મધૂરા,
એથી કુટુંબ કુલનાં તપને જુએ સો.
દીવા અધિક પ્રકટી અજવાળું આપે,
કાંઈનો પાછળ તિમિર, પ્રકાશ ક્યાંક.

૭. કોલેજ જીવન

‘દીવા પાછળ અંધાર’ આ કહેવત મનુષ્યોઈ મહેતાની પાછળનાં પ્રકાશે ખોટી પાડી છે.

મેટ્રિકની પરીક્ષામાં અલિનંદન ચોખ્ખા માર્ક્સ મેળવી મહત્વનાં બબ્બે ઈનામો જીતી હંસાગ્રહેન કોલેજમાં પ્રવેશ્યાં.

કોલેજભાઈમાં યુવક કે યુવતી પોતાને કેંક વધારે સમજવા માડે છે, જિંયાં જિંયાં સ્વખથી તે ઘેરાય છે. તરંગસૃષ્ટિઓ એના મગજની આસપાસ ફરતી યાય છે.

આ મન્યનાં ચરિત્રનાયિકા ‘અહમ્મી’ના મદ પાખમાં હતાં કે કેમ, તે તો તેઓ જાણે !

મને તો જણવા મળ્યું છે કે ક્યારેક એમનામાં શિક્ષણનો મદ જિભરાધ આવતો; પણ તે ઉત્તરો એકાદ બે ફલો સુધી જ ટકી રહેતો.

વિદ્યાર્થીનીઓ તો ઠીક; પણ વિદ્યાર્થીસમૂહ પણ ખરા અંતઃ-કરણથી એમનું સન્માન કરતો. ‘બોમ્બે પ્રેસીડન્સી સ્ટુડન્ટ્સ ફેડરેશન’ની વડોદરા ખાતેની શાખાનાં પ્રમુખ તરીકે એમની વરણી થઈ હતી.

આ રીતે વિદ્યાર્થી-જીવનમાં જ એમનું વ્યક્તિત્વ પ્રકટ થયું હતું કોલેજ-જીવનમાં જ એમની સામે જગતના વિવિધ કર્તવ્યક્ષેત્રે મૂર્તિમંત થનાં.

કોલેજના શિક્ષણે જ એમનામાં સ્વાતંત્ર્યની એક ધૂન જગાડી.

વિશ્વનું ઠયું ક્ષેત્ર ક્યાં કેટલું જોમ કેવી રીતે મેળવી રહ્યું છે, એ મહાપ્રશ્ન કોલેજ-જીવનમાં જ એમનામાં ગૂંજતો થયો.

રાષ્ટ્રાભિમાનની અદ્વિત, અનરત જ્યોતિ પણ એમના જીવનમાં એ સમયથી જ ઝમઝમતી થઈ.

એમના હૃદયમાં સમૃદ્ધ-ભાવના જાગી ઊઠી. સમૃદ્ધ એક અપરા-
જિત બળ છે, આ અવાજ એમના હૃદયમાં ગાજી રહ્યો. એમણે વડો-
દરા કોલેજમાં ‘વિદ્યાર્થીસમાજ’ની સ્થાપના કરી. સમાજના સભ્યોએ
આગ્રહ કરવાથી એમણે પ્રમુખસ્થાન સ્વીકાર્યું.

વિદ્યાર્થીઓની અન્ય પ્રવૃત્તિઓમાં પણ એમની આગેવાની માર્ગ-
વામાં આવતી. એ આગેવાનીનો સ્વીકાર સુદ્ધાં કરી લેતાં.

વક્તૃત્વકળાની અસર જાદુ જેવી અદ્ભુત હોય છે. આજ
સુધીના ઇતિહાસમાં વિજય પ્રાપ્ત કરનારા રાજાધિરાજો અને સરમુખ-
ત્યારો વક્તવ્યપ્રભાવે પોતાના સમૃદ્ધમાં ભુરસો પ્રકટાવી શક્યાના અનેક
દૃષ્ટાંતો નોંધાયા છે. વક્તૃત્વ-શક્તિથી નેતાઓ સભાજનોને પોતા પ્રત્યે
આકર્ષે છે. વક્તૃત્વકળાની સાધનાથી અનેક દેશના અનેક આગેવાનો
તેમનાં લોકોપયોગી કાર્યો પાર પાડવામાં સફળ નીવડ્યા છે.

હંસાખહેને વક્તૃત્વની કળાની સાધના એમના કોલેજજીવન
દરમિયાન આરંભી છે.

એક વાર કોલેજમાં તે પેપર વાંચવા બેસાં થયાં, એ સમયે
શ્રીતાઓના મન પર એમણે એમના વક્તૃત્વદ્વારા આત્મવિશ્વાસની
અજબ છાપ બેસાડી. સભાજનોનું મન બોલી ઊઠ્યું ‘કે આ ખહેન
અજબ આત્મવિશ્વાસ ધરાવે છે.

તર્કશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાન તો હંસાખહેન એમના પિતા પાસેથી
પદ્ધતિસર શીખ્યાં હતાં. એમનું આખું કુટુંબ સંસ્કારી, સાહિત્યાભ્યાસી,
કલાપ્રેમી અને શિક્ષણનું ચાહક હતું.

છેલ્લી કેટલીક પચ્ચીશીઓથી આપણા શિક્ષિત કુટુંબોમાંથી
સંસ્કૃત પ્રત્યેની પ્રીતિ નષ્ટ થઈ છે. અંગ્રેજોને આપણે આપણાં હૃદય
આપી દીધાં છે. જેઓ અંગ્રેજી શિક્ષણથી વિશ્લેષિત થયાં છે; તેઓ-
માંનાં ઘણાખરાં તો સંસ્કૃતને પ્રગતિ-વિરોધી ભદ્રભદ્રોની ભાષા
માનતા રહ્યાં છે.

હંસાબહેનનું કુટુંબ અંગ્રેજીનું હિન્દી શિક્ષણ પોમેલું છતાં સંસ્કૃત-ભાષી બની ગયું હતું એમ કહેવું અતિશયોક્તિ ભરેલું નથી. એમના પિતા મનુભાઈ ઉપરાંત કાકા વિનાયક નંદશંકર મહેતા પણ સંસ્કૃતજ્ઞ હતા.

સંસ્કૃત શીખવામાં એમને એમના શિક્ષક નરભૈરામ પંડ્યા-ભાસ્તર સહાયક થયા હતા.

પંડ્યા ભાસ્તરની સંસ્કૃત શીખવવાની રીત સરળ હતી. હંસાબહેન સંસ્કૃત શીખવાની ચીવટવાળાં એટલે એ નાની ઉંમરમાં પણ એવા અભ્યાસી થયાં કે સંસ્કૃતમાં શ્લોક લખવા લાગ્યાં, આ સમયે એમની ઉંમર સોળેક વર્ષની હશે.

સંસ્કૃત સાહિત્યનો એમનો શોખ કોલેજમાં વૃદ્ધિ પામ્યો. સંસ્કૃત સાહિત્ય પ્રત્યેની એમની પ્રીતિ દિન પર દિન ગાઢ બની અને એમણે ભવ-ભૂતિ, કાલિદાસ, વગેરે કવિઓની વિખ્યાત કૃતિઓનો અગ્રહ અભ્યાસ કર્યો. કવિસમ્રાટ કાલિદાસે અનેક કાવ્યો અને નાટકો લખ્યાં છે. એ બધી કૃતિઓમાં ચિરંજીવ તો સાતેક લેખાઈ છે.

એ સાતમાં (૧) ઋણસંહાર, (૨) કુમારસંભવ (૩) રઘુવંશ-આ. ત્રણ મહાકાવ્યો (૪) મેઘદૂત ખંડકાવ્ય અને (૫) માલવિકાગ્નિ મિત્ર (૬) વિક્રમોર્વશીય (૭) શાકુન્તલ આ ત્રણ નાટકોનો સમાવેશ થાય છે.

“શાકુન્તલ”નું ભાષાંતર વાંચીને તો જર્મનીનો મહાકવિ ગેટે નૃત્ય કરવા લાગ્યો હતો.

ગેટેને મુગ્ધ કરનારા ‘શાકુન્તલ’ નાટકે આપણા હંસાબહેનને પણ નવાવી મૂક્યાં હતાં.

શાકુન્તલમાં આવતાં નિઃસર્જનાં વર્ણનોએ એમના હૃદયમાં પ્રકૃતિનાં ગીત ગૂંજતા કરી મૂક્યાં હતાં.

નિઃસર્જનાં સુકોમળ તત્ત્વો એમને જેટલાં મધુરાં લાગે છે એટલાં જ કટૂ લાગે છે કઠોર, કૂર તત્ત્વો.

શ્રી જયશીખડેન-શ્રી હંસાબડેન સ્નાતક થયાં ત્યારે

[૧૯૧૮]

વિદ્યાર્થીની તરીકે શ્રીમતી હંસાબડેન મહેતા ન્યુયોર્કમાં

[૧૯૨૩]

આનું જ નામ એમના હૃદયનું ત્રિય ગીત.

હંસાબહેને ૧૩ થી ૧૭ વર્ષની ઉંમર દરમિયાનમાં સંસ્કૃત અને અંગ્રેજીનાં સાહિત્યવાચન-લેખનનો નાદ ડળવ્યો.

સર વોલ્ટર સ્કોટ, એલેક્ઝાંડર ડુમા અને ફ્રેન્સિસ ક્રાફ્ટ્સના ગ્રન્થોમાંથી એમણે અંગ્રેજી, ફ્રેન્ચ અને અમેરિકન ઇતિહાસનું જ્ઞાન મેળવ્યું. 'કેનેડામાં વૃક્ષ સાથે' 'વરુણનીઆમાં લી સાથે' અને 'પંજાબમાં શીખો સાથે'—અંગ્રેજી ગ્રન્થોનું અધ્યયન કર્યું.

આ વાચનથી એમની કલ્પનાશક્તિને વહેણ મળ્યું અને તે ખીલી ઊઠી.

આ વાચને એમની કલ્પના શક્તિને ખીલવવા ઉપરાંત એમના માનસ પર સારી છાપ પાડી.

સને ૧૯૧૬ માં 'ગંગાબાઇ લાલ સ્કોલરશિપ' મેળવી હંસાબહેને 'ઈન્ટર આર્ટ્સ'ની પરીક્ષા પસાર કરી.

સને ૧૯૧૮ માં પ્રથમ જન્મત-જન્મ થ'લી ગયો. હિન્દુસ્થાનને સ્વતંત્ર થવાનો અધિકાર છે, આ સત્યની લોપણા માટે રાષ્ટ્રનું એક મંડળ વિલાયત ગયું.

લોકમાન્ય બાલ ગંગાધર ટિળક એ મંડળમાં અગ્રણી હતા. મોન્ટેગ્યુએ આપણા દેશનો પ્રવાસ કર્યો. આપણા દેશ પર રોસેટ કાયદો ઓકિયું કરતો હતો; અને મહાત્માની સમાપ્તિ પછી હિન્દુસ્થાનને સ્વરાજ આપી દેવામાં આવશે, આવી 'પોસ્ટ ડેટક એક' જેવી વાતો થતી હતી.

આ પ્રકારના રાજકીય વાતાવરણ વચ્ચે આ ગ્રન્થનાં ચરિત્ર-નાયિકા બી. એ. માં ફિલોસોફી ઓનર્સ લખને સને ૧૯૧૮ માં બીજા વર્ગમાં પાસ થયાં.

હિંસા કરે નાય ન્ય હાં ત્રિલોકે,
ગાળે મૌતો સાજ-લૌના રુધિરે,
વ્યોમે અને સાગર કે શૂર્મિમાં,

શબ્દો રમે નિર્દય મરતી સજે,
તેવા સમે પાઠ બનેલું મુદ્દ
ત્યાં કોણુ વાંછે સખિ તત્વજ્ઞાન ?

હંસાગ્રહેને બી. એ. માં ફિલોસોફી એટલે કે તત્વજ્ઞાનનો વિષય લીધો, એ વૈચારિક દૃષ્ટિએ તો જિયામાં જિયી જાતની જ પસંદગી લેખાય.

એમણે પોતે પણ સને ૧૯૪૯ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં વડોદરા કોલેજના ફિલોસોફીના જૂના તેમ જ નવા-જાને કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓનું સંગઠન સાધવા યોજાયેલી સભામાં જણાવ્યું હતું : “તત્વજ્ઞાન પ્રત્યે હું પ્રેમભરી નજરે વરોધી નિહાળતી રહી છું. મને એ વિષય બહુ ગમે છે એથી જ મેં એ વિષય પર પસંદગી ઉતારી હતી. કોઈ પણ વિદ્યાર્થી વિષય પસંદ કરે છે, તેની પાછળ ચોક્કસ દૃષ્ટિ હોય છે; કાં તો ભવિષ્યે લાભ મેળવવાની અથવા તો એની પરીક્ષામાં પ્રથમ શ્રેણી પ્રાપ્ત કરવાની; કોઈએ આ બંને દૃષ્ટિ રાખી હોય છે તો કોઈએ એ બેમાંથી કોઈ પણ એક. જ્યારે મેં તો ફિલોસોફીના વિષય પ્રત્યે પ્રેમ હોવાથી જ એ વિષય પસંદ કર્યો હતો. આ પ્રકારની જ પસંદગી બહુ થોડા વિદ્યાર્થીઓ કરે છે. ફિલોસોફી પ્રત્યેનો મારો પ્રેમ કદાચ મારા લોહીમાં જ ઉદ્ભવ્યો હશે. ફિલોસોફીની યથાર્થ વ્યાખ્યા કોઈ જ આપી શક્યું નથી.

ફિલોસોફીનો અર્થ જ્ઞાન પ્રત્યે પ્રેમ, આ શાબ્દિક અર્થ : તરબુમે તત્વજ્ઞાન. Reality—સત્યનું જ્ઞાન એ જ ફિલોસોફીનો ખરો અર્થ. એ તો સારા વ જીવનમાં ઉપયોગી થાય. જીવન શું છે, એ જાણવામાં લાભ છે. કેમકે જીવનમાં તે માર્ગદર્શન કરાવે છે. તત્વજ્ઞાન માટે માન અને પ્રેમ હોવાં જોઈએ. મને તો એ વિષયથી તે જીવનમાં લાભ થયો છે. એના પ્રકાશથી બીજા વિષયો વધુ સારી રીતે સમજવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. મારી ખાતરી છે કે ફિલોસોફીનો વિષય દૃષ્ટિને વિશાળ બનાવે છે; ને જીવનમાં સમતોલપણ લાવે છે. ”

જે રાજકીય વાતાવરણ વચ્ચે હંસાળહેને માનવપ્રેમની આરાધનાનું દર્શન કરાવનારો વિષય લીધો, એ વાતાવરણમાં શાંતિના પંથનો પંથી બીજો કોઈ જ વિષય પસંદ ન કરે.

કોલેજના આધ્યાપકોને તો ખાતરી હતી કે હંસાળહેન બી. એ.માં 'ફર્સ્ટ ક્લાસ' જ આવવાનાં. પણ જ્યારે તેમની ખાતરી નબળું પરિણામ દેખાડનારી નિવડી ત્યારે હંસાળહેનનાં સહાધ્યાયીઓ જોડે તેઓને આ જ મુદ્દા પર ઘણી ચર્ચા થઈ.

આ જ મુદ્દા પર પ્રકાશ પાડતું હંસાળહેનનું એક પ્રવચન અહીં રજુ કરવું ઉચિત માનું છું.

“હું જીવનમાંથી શું શીખી ?” એ રેડીઓ વાર્તાલાપમાં હંસાળહેને જણાવ્યું છે :

‘અનુભવ એ મોટામાં મોટો શિક્ષક મનાય છે. જેમને જીવનમાં ઘણા અનુભવો થયા હોય છે તેઓ ઘણું શીખેલાં હોય છે. જેમ જીવન લાંબું તેમ અનુભવો વિશેષ સંભવે. એ જ કારણથી વયની સાથે કહાપણ આવે એ માન્યતા આવી છે. પણ વયને અને કહાપણને સાચો અથવા તો હંમેશનો સંબંધ નથી હોતો. કહાપણને અનુભવ સાથે જ સંબંધ છે. જેમ અનુભવથી માણસ ઘડાય છે તેમ એનામાં જ્ઞાન આવે છે. જેટલી અનુભવની વિવિધતા તેટલી જ્ઞાનની વિપુલતા. પ્રશ્ન તો એ છે કે મનુષ્ય, જે અનુભવે-શીખે છે, તે બધું જ જીવનમાં ઉતારી શકે છે કે કેમ ? પરંતુ અનુભવનું જ્ઞાન માર્ગદર્શક તો થાય છે જ, એમાં જરાય શંકા નથી. મારા લાંબા જીવનમાંથી મને અનેક નાના મોટા બોધપાઠો મળ્યા છે અને એમાંથી ઘણું શીખવાનું મળ્યું છે. આવા બે ત્રણ અનુભવો અત્રે આપું છું.

મારા જીવનમાં મને કેટલીક વસ્તુઓ અચાનક અણધારેલી જ મળી છે. જ્યારે બીજી બાજુએ જે વસ્તુ મેળવવા માટે મેં પ્રયાસ કરેલા તે મેળવવા હું સમર્થ બની ન હતી. દાખલા તરીકે મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા મેં આપી ત્યારે સ્વપ્ને પણ મને ખ્યાલ ન હતો કે

હું વિદ્યાર્થીનીઓમાં પ્રથમ આવી ચેટફિલ્ડ પ્રાર્થના મેળવવા લાગ્યશાળી થઈશ. જ્યારે ઇન્ટર મીજિયેટની પરીક્ષામાં મને લોજીકમાં પ્રથમ આવી સેલ્મી સ્કોલરશીપ મેળવવાની સંપૂર્ણ આશા હતી, તે આશા ફળીશુત થઈ નહિ. આવા બીજાએ બનાવે જીવનમાં બન્યા છે. જે પરથી મને બેઠપાઠ એ મળ્યો કે મનુષ્યે પ્રયત્ન કરવો. પણ ફળની આશા રાખવી નહિ. કારણ કે એ તો ઇશ્વરેના પ્રમાણે જ મળે છે.

જેને રામ રાખે તેને કાણુ ચાખે, એ કહેવતની સત્યતા મેં ઘણી વખત અનુભવી છે. મને અનેક ધાતો ગઈ છે, જેમાંથી હું અઝાલુ રીતે સહીસલામત બચી ગઈ છું. એના પણ એકાદ બે દાખલા આપીશ. મને ઘોડેસ્વારીનો બહુ શોખ હતો. મારા પિતાને ત્યાં નીલમંડ જાતિનો તેજસ્વી અરબી ઘોડો હતો. એની ચાલ એટલી સરસ હતી કે એના પર બેસવાની મન આવે. પરંતુ કોઈ સાથે આવનાર હોય ત્યારે જ મને એના પર સ્વારી કરવાની રમ મળતી. મારા પિતાને બીક રહેતી કે મારાથી ઘોડાને કાણુમાં રાખી શકાય કે નહિ ? અને ના રાખી શકાય ને ઘોડો મને પાડી દે તો શું થાય ? મને ઘોડેસ્વારી શીખવવા મેજર પાઠક કરીને આવતા. એ સાથે હોય ત્યારે હું નીલમંડ પર બેસી શકતી. એક દિવસ મેજર પાઠકને આવતાં મોકું થયું. ઘોડો તૈયાર કરીને રાખ્યો હતો તે પણ રાહ જોઈ જોઈને અકળાયો. આણીઓ પણ ખાસ કરીને ઘોડાઓ તો જેને અંગ્રેજીમાં Temperamental કહીએ એવા હોય છે. મેજર પાઠક આવ્યા અને ઘોડાદારના ઘોડાદોડનું ચક્કર લેવા અમે નીકળ્યાં. ઘોડો ચક્કર લગી તો સારી રીતે ચાલ્યો, પણ પછી ચક્કર લેવાને બદલે જોરથી પાછો ફર્યો અને ઘર તરફ જાણે જીવ લઈને દોટ મૂકી. એ એટલા જોરથી દોડતો હતો કે એને અટકાવવાની તો મારામાં શક્તિ જ નહતી. રસ્તાનાં લોકોને લાગ્યું કે ઘોડો મને પાડી જ નાખશે. મેજર પાઠક પણ ઘોડો દોડાવતા પાછળ આવતા હતા. પણ મારા ઘોડાને પકડી પાડી શક્યા નહિ. ઘોડો જે એક જાસે દોડ્યો તે ઘેર આવી તબે.

લામાં પેઠે ત્યારે જ થોડો. હું પડી કેમ ના ગઈ અને શી રીતે બચી ગઈ, તે હજી મારાથી સમજી શકાતું નથી. ”

વડોદરા કોલેજમાં અભ્યાસ વખતે હંસાબહેન કેવી રીતે વર્તતાં ને મનમાં કેવી લાગણીઓ ઉદ્ભવતી તેનું વર્ણન અને માનસ તેમણે ૧૯૩૩ માં વડોદરા કોલેજના ‘ ગોદાન જ્યુબિલી સોવેનર ’ માં લખેલા લેખ પરથી જણાઈ આવે છે.

એ અંકનું સંપાદન તે વખતના બહુતા કેળવણીકાર શ્રી એ. કે. ત્રિવેદીએ કર્યું હતું. પ્રસ્તાવના (Preamble) માં હંસાબહેન વિષે તે લખે છે:

‘ Mrs. Hansa Mehta was a prominent student of the Baroda College. After graduating she travelled considerably and her recent social and political activities are too well known to be mentioned. She is a very fine and facile writer of Gujarati prose ; wherein she has already made a name by her “ Trana Natako ” (Three plays) & other writings. Her picture of the condition of lady students in Baroda College in her days is too true. Fortunately things are better now. She is an ordinary fellow of the Uni. of Bombay elected by registered graduates.

નિર્દોષ પંખી ગયું ત્યાં ઉડે રે,
કોલેજની કુંજ અહીં રમે રે,
મંથા ઉપા ગીત ન ગાય ત્યતો,
એને જ ગાયે દિખણી યુવાની
રે સામ્યની વાંસલડી બસરી
વાગે છતાં કાન રહે બધીર.

પણ એવાં જ એમનાં નામ પાડ્યાં હતાં. આમ છતાં વિદ્યાર્થીઓ સાથે અમારે કોઈ સંપર્ક નહોતો.

એક વાર જ્યારે કોલેજમાં હડતાલ પડી ત્યારે અમને એની પહેલેથી ખબર ન હોવાથી અમે કોલેજમાં ગયાં હતાં. પણ છાપામાં એવું છપાયું કે અમે પણ હડતાળ પાડી હતી. આ હકીકતથી અમારા પ્રિન્સિપાલ મિ. મસાણી ખૂબ નવાઇ પામ્યા હતા. એમણે અમારો ખુલાસો પણ માગ્યો હતો. અમે છાપાના એ ખોટા અહેવાલનો સાચો રદિયો આપ્યો હતો.

વિદ્યાર્થીઓનો સંપર્ક હોત તો આવું ન બનત એમ લાગે છે.

કેણુ જણે કેમ પણ અમે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ સાથે લાગ લાગ શકતાં ન હતાં. અમારી સંખ્યા પણ નાની હતી. એટલે વાર્ષિકોત્સવમાં પણ અમે જોડાતાં ન હતાં. વિદ્યાર્થીઓ અમારી ટીકા કરતા હતા. અમે છેલ્લા વર્ષમાં હતાં ત્યારે એક વિદ્યાર્થીએ ‘ સ્ત્રીઓની ફરજો ’ પર નિબંધ વાંચ્યો હતો. એમને આશા હતી કે અમે જવાબ આપશું. પણ અમે કંઈ ન કહ્યું.

થોડા વખત પછી મેં “ હિન્દુ સમાજમાં સ્ત્રીનું સ્થાન ” પર નિબંધ વાંચીને અમારી દૃષ્ટિએ સ્ત્રીઓની શી ફરજો છે તેના પર ધ્યાન તો ખેંચેલું. પણ આમાં જવાબ આપવાની લાવના ન હતી. એ મારું વિદ્યાર્થીની તરીકે પ્રથમ પ્રવચન હતું અને એ છેલ્લું પણ.

આ પછી મેં કોલેજના સામયિકમાં ‘ વિજ્ઞાનનો બળવો ’ એ નામનો એક સંવાદ પણ પ્રકટ કર્યો હતો. આ પણ લેખનનો મારો પ્રથમ પ્રયાસ હતો.

૮. પરદેશમાં વિક્રમ

“Of Valiant Courage & Undaunted Spirit,
More in Women Than Men Commonly is Seen”

પહેલા વિશ્વયુદ્ધની લયજનક ચિનગારીઓ વિશ્વ પરથી હટી ન હતી. લોકોથી શાંતિ રિસાઈને દૂર ખેંચી રહી હતી. એ સાલમાં એટલે ૪. સ. ૧૯૧૬ની સાલમાં હંસાજહેનને ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્તિ માટે તેમના પિતા સર મનુભાઈ મહેતાએ ઇંગ્લાંડ મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી.

અને ૧૯૧૬ માં સપ્ટેમ્બર માસમાં તેઓ ઇંગ્લાંડ ગયાં અને લંડન યુનિવર્સિટીમાં પત્રકારત્વનો અભ્યાસ કર્યો.

લંડનમાં લાઇસીઅમ કલજમાં જ્યાં સરોજિની નાયકુ રહેતાં હતાં ત્યાં હંસાજહેન પણ થોડો સમય રહ્યાં. હિન્દુસ્તાનના કવયિત્રી સરોજિનીની પહેલી મુલાકાત એમને અહીં જ થઈ.

જીનીવા કોન્ફરન્સ

એ સમયે જન્મતાં પ્રગતિશીલ મહિલા સમાજમાં મહિલાઓના મતાધિકારનો સવાલ જોરશોરથી ચર્ચાિતો હતો. એના પરિણામરૂપે જુદા જુદા દેશની મહિલાઓની એટલે કે ઇન્ટરનેશનલ વિમેન્સ કોન્ફરન્સ સને ૧૯૨૦ માં જીનીવામાં યોજાઈ હતી. આ વિશ્વપરિષદમાં શ્રીમતિ નાયકુની સાથે હંસાજહેન પણ હિન્દના પ્રતિનિધિ તરીકે હાજરી આપી હતી.

આટલી નાની ઉંમરમાં જ તેઓ હિન્દી સ્ત્રીઓના પ્રશ્નો પર વિચારવાની શક્તિ ધરાવતાં હતાં.

લવિષ્યમાં હિન્દી સ્ત્રીઓની લડત તે સારી રીતે ઉપાડી લેશે, એવી સર્વને ખાતરી થઈ હતી.

૧૯૫૩માં જે વર્ષ અભ્યાસ કરી ૧૯૨૨માં તે અમેરિકામાં ગયાં. અમેરિકામાં એમણે આઠ માસ રહી ત્યાંની શિક્ષણ સંસ્થાઓનું નિરીક્ષણ કર્યું.

૧૯૨૩ના જુલાઈ માસમાં અમેરિકાના સાનફ્રાન્સિસ્કોમાં પ્રથમ વિશ્વ કેળવણી પરિષદ (First Educational World Conference) યોજાઈ. એ પરિષદ કેવળ ત્યાંનાં નાગરિકોની નહિ; પણ દેશદેશના કેળવણીકારોની હતી. એ પરિષદમાં હિન્દના પ્રતિનિધિ તરીકે ઠંસા બહેન હાજર થયાં હતાં.

ઠંસાબહેને એ સમયની હિન્દમાં પ્રવર્તી રહેલી અજ્ઞાનતાનું ચિત્ર રજુ કરવા સાથે અંગ્રેજ રાજકર્તાઓની બેદરકારી પર કટક ટીકા કરી હતી.

આ રજા એમના, તલવારની ધાર જેવા શબ્દો : “ હિન્દ દોઢસો વર્ષથી અંગ્રજોના તાબા હેઠળનું રાજ્ય છે. અંગ્રેજ રાજકર્તાઓએ હિન્દમાં અક્ષરજ્ઞાનનો અભાવ વધવા દીધો છે. એ અભાવના વધારા માટે અંગ્રેજો જવાબદાર છે. ”

એ સમયે બ્રિટિશ હકુમત પર આવા તીખા પ્રહારો કરવાનું કામ સરળ ન હતું. આવી સાચી ટીકા પણ અંગ્રેજોને કડવી ઝેર જેવી લાગી હતી; પણ એ પરિષદમાં અંગ્રેજ સિદાયની અસંખ્ય વ્યક્તિઓને આ ટીકા ન્યાય પ્રાપ્તિ માટેની હાક જણાઈ હતી.

એ દિવસોમાં જ ઠંસાબહેન સ્વાતંત્ર્યની ઉપાસના લેખે રાષ્ટ્ર-લક્ષ્મીના સમૂહમાં ચમકી ઊઠ્યાં.

કેટલાક અમેરિકનો હિન્દમાં બે-ત્રણ મહિના પૂરતા અમુક યોક્તસ સ્થળોમાં વિહરી અમેરિકામાં પાછા જઈ હિન્દ વિરુદ્ધ સાવ ખોટી માન્યતા ફેલાવતા હતા. એ સંજોગે ઠંસાબહેને સ્પષ્ટીકરણ કરતાં કહ્યું હતું કે હિન્દ વિરુદ્ધ ખોટા પ્રચાર કરનારાઓની સંખ્યા ખોટી છે.

મહાત્મા ગાંધીજી, કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર વગેરેની પૃથ્થુ અહીં નિંદા કરી તેમને હલકા પાડનારો કુઅચાર યાચ છે.

હંસાબહેન 'જે જે સલામાં જ્યાં અને જ્યાં જ્યાં પોતાના દેશ માટે જોલવાની તક મળી ત્યાં ત્યાં તેમણે અમેરિકામાં ફેલાતી હિંદ વિધેની જેરસમજ નાબુદ કરવાના નીડર યત્નો આદર્યા.

હંસાબહેને અમેરિકામાં રહી હિન્દના મહર્ષિઓ અને તપસ્વીઓ વિરુદ્ધની જેરસમજ દૂર કરવાના પ્રયાસો ઉપરાંત ત્યાંની સ્ત્રીઓનું હિત કરનારી સંખ્યાબંધ સંસ્થાઓનું નિરીક્ષણ કર્યું.

અમેરિકન સ્ત્રીઓની સંસ્થા સંખ્યા અહીં થોડો ઉલ્લેખ આવશ્યક માનું છું.

અમેરિકાનાં લગભગ તમામ શહેરોમાં સ્ત્રીઓની સંસ્થા અસ્તિત્વમાં છે. એ સંસ્થાઓ વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરે છે અને એ પ્રવૃત્તિઓથી તે સોડાપ્રય બનવા સાથે અમેરિકાને લાભદાયી નીવડી છે.

એ મહિલા સંસ્થાઓમાં મહિલાઓને ઉપયોગી બને એવી વિદ્યા-કલા સંખ્યા વાર્તાલાપ યોગ્ય છે. એવા જ કાર્યક્રમો થાય છે, એવાં જ પ્રયત્નો થાય છે. રસોઈની કળા શીખવવામાં આવે છે, માતૃત્વના વિષયનું શિક્ષણ અપાય છે. આ ઉપરાંત પૃથ્થુ સ્ત્રીઓ માટે આવશ્યક લેખાતા પ્રતો ચર્ચાય છે.

મહિલાઓની આ પ્રકારની સંસ્થાઓમાં સદસ્યિકાઓ મોટી સંખ્યામાં હોય છે.

આ સ્ત્રી-સંસ્થાઓ ગ્રામજીવનમાં પૃથ્થુ આજેવાનીલયો લાગ લે છે.

એ સંસ્થાઓમાં સામાજિક, ધાર્મિક કે રાજકીય બેદસાવોનું નામોનિશાન જોવામાં આવતું નથી.

એ સંસ્થામાં પાદરીની પુત્રી હો કે ખેડૂતની, ઉદ્યોગપતિની પત્ની હો કે મજૂરની, બધાં પ્રત્યે સમાન સહભાવથી નીરખાતું. કહેવાતું તાત્પર્ય કે કોઈ પૃથ્થુ પ્રકારના બેદભાવ વગર એ સંસ્થામાં સ્ત્રીઓ એકત્ર થતી હતી.

સ્ત્રીઓના સામાન્ય તેમ જ અસામાન્ય પ્રતો પર હુદ્દિ અને

ધૈર્યથી વિચારણાઓ કરવામાં આવતી. અભ્યાસ અને અનુભવની રાહબરી નીચે જુદા જુદા પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ ચરૂ કરવામાં આવતી. સામાજિક પ્રવૃત્તિઓથી તો એ સંસ્થા ધમધમી ઊઠતી. પ્રત્યક્ષ વા પરોક્ષ એમની પ્રવૃત્તિઓનો પડવો પડ્યા જ કરતો.

શ્રીઓના મતાધિકાર માટે જીનીવામાં જેમ આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદ યોજાઈ, અમેરિકાના સાન્ફ્રાન્સિસ્કોમાં વિશ્વકોળવણી પરિષદ ભરાઈ તેમ વિવિધ રાષ્ટ્રની વિદ્યા માટે પોર્ટલેન્ડમાં જગતનાં વિદ્યાપીઠોની પરિષદ નક્કી થઈ.

પરદેશ એટલે પારકી શૂનિઃ અજાણ્યો પ્રદેશ. અજાણ્યા પ્રદેશમાં અનેક મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે. હોટેલમાં ઓરડો મેળવવા જાઓ તો ત્યાં ઓરડો જ ખાલી ન હોય. એકલાં એકલાં લાંબી મુસાફરી કરવાની. અજાણ્યાં માણસો સાથેનો સહવાસ. આવી આવી અનેકવિધ મુશ્કેલીઓ પરદેશમાં ખડી થાય છે.

મુશ્કેલી તો અનુભવની માતા છે અને અનુભવ માણસનો ગુરુ છે. અનુભવથી માણસના જીવનનું ઘડતર થાય છે.

વિદેશયાત્રામાં થયેલા અનેક અનુભવથી હંસાળદેનનું જીવન ઘડાતું જ રહ્યું.

અમેરિકામાં હતાં તે દમિયાન હંસાળદેને તેમનાં કુટુંબીજનોને કામળો લખ્યા હતા. એ કામળોમાં હિન્દુસ્થાન માટે અમેરિકામાં ફેલાઈ રહેલી ગેરસમજાણનો ઉલ્લેખ તેમણે કર્યો હતો. કેટલાક સમૂહો તેમજ વિધિસર ચાલતાં મંડળોમાં વાર્તાલાપના પ્રયત્નો એમને મળ્યા હતા. એ પ્રયત્નો વખતે હિન્દુસ્થાન વિરુદ્ધની ગેરસમજાણને એમણે દૂર કરવાના ચત્રનો કર્યો હતો. એ સમયના વર્તમાન હિન્દની માહિતી પણ તેમણે અમેરિકનોને આપી હતી.

આ પ્રમાણે હંસાળદેનના મોંઝેથી હિન્દના જીતકાળની તેમજ વર્તમાન સમયની ખરી વાતો સાંભળી અમેરિકનો હિન્દ પ્રત્યે અપૂર્વ માન ધરાવતા થયા હતા.

અમેરિકાના પ્રવાસ દરમ્યાન આ ગ્રન્થનાં ચરિત્ર નાવિકા પોર્ટલેન્ડ ગયાં હતાં.

પોર્ટલેન્ડમાં તે સમયે જગતનાં વિદ્યાપીઠાની પરિષદ ભરાઇ હતી. એ પરિષદમાં હંસાળહેને હાજરી આપવા ઉપરાંત સક્રિય ભાગ લીધો હતો.

પરિષદમાં દેશદેશની રજાલરશિયોનો સવાલ ચર્ચાયા, એ ચર્ચામાં અનેક દેશનાં નામનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો હતો; માત્ર હિન્દુનું નામ જ ઉચ્ચારાતું ન હતું. એ જોઇ હંસાળહેનને લાગી આવ્યું; એમનાથી મૌન રહી શકાયું નહિ. એમણે પરિષદના સભસ્તના પ્રતિનિધિઓ જોઇ વિદ્યમિ કરી : ‘અન્ય દેશના વિદ્યાર્થીઓને મળે તે રજાલરશીપ હિન્દના વિદ્યાર્થીઓને કેમ ન મળે ?’

પરિષદમાં ઉપરિચિત હતાં, તે જાણતું લક્ષ હિન્દુસ્થાનની અસ્થિતા પ્રત્યે ગયું. હિન્દુસ્થાનના વિદ્યાર્થીઓ જગતના કોઇ પણ દેશના વિદ્યાર્થીઓથી હલકા પંકિતના નથી; આ મતલબનો અવાજ ઉઠાવનારાં હંસાળહેનને જોઇ ચકિત થયા.

આ પ્રમાણે સ્વદેશમાં સગાંવહાલાંઓની મમતાવર્ષા, આઘાતું પાલન કરના માટેની નોકરચાકરોના હલ્લની ઉત્કંઠા તથા અમીરાતથી નીતરતી કલ્પ-વૃક્ષ-છાયા છત્યાદિથી વિખૂટાં પડી એકલાં વિદેશ-યાત્રાએ જવું અને વિદેશમાં જઇ જીવીવા, સાનકાન્સિરકો અને પોર્ટલેન્ડમાં યોગ્યેતી વિવિધ ધ્યેય-લક્ષી વિશ્વ પરિષદોમાં હાજરી આપી પોતાના રાષ્ટ્રનો અવાજ રલ્લુ કરવો એ કંઈ ઓછા જ મહત્વની વાત નથી.

પોર્ટલેન્ડની વિશ્વ વિદ્યાર્થી પરિષદ પછી હંસાળહેનની ઇચ્છા એશિયાના આગળ વધેલા દેશ જાપાનમાં જઇ ત્યાંનાં વિદ્યાકેન્દ્રો અવલોકવાની થઈ.

સને ૧૯૨૩ માં તેઓ જાપાન ગયાં.

જપાનમાં એમણે ફક્ત વિશ્વવિદ્યાપીઠ અવલોકીને અંતોષ માનવાનો ન હતો. ત્યાંની સ્ત્રી-સંસ્થાઓ જોઈ અભ્યાસ કરવાનો હતો. ત્યાંનાં મહિલામંડળો કેવાં છે, ને તેમની પાસે કેવાં કાર્યક્ષેત્રો છે, એ બધું અવલોકવું હતું.

આ બધો અભ્યાસ કરવા માટે જપાનના પાટનગર ટોકિયોમાં ‘ઇમ્પીરીઅલ હોટેલ’માં તે ઉતર્યા. ત્યાંનાં મહિલામંડળોનું અવલોકન એમણે શરૂ કર્યું.

સને ૧૯૨૩ ના સપ્ટેમ્બર માસની પહેલી તારીખે હંસાબહેન ટોકિયોના ઇમ્પીરીઅલ હોટેલમાં પોતાના ઓરડામાં બપોરના બાર વાગે ભોજનની રાહ જોતાં બેઠાં હતાં. ભોજન કરી એમની ઇચ્છા ચોકીહામા બંદર તરફ ઉપડવાની હતી.

એકાએક તેમણે ધરતીને ધબ્બધબ્બતી જોઈ; ચિચિયારીઓ સાંભળી; ન સમજાય તેવા પડછંદ સાંભળ્યા.

તેમણે પોતાના ઓરડામાંથી બહાર રસ્તા પર જોયું; મકાનોને જમિની છાતી પર ઢળી પડેલાં જોયાં—એ પાંચ પંદર મકાનો નહિ; સેંકડોના અકથી ગ્રથુવાં પડે તેટલાં, રસ્તામાં ફાટ પડેલી દેખાઈ. કેટલાક રસ્તા તો ચીરાછ મચેલા જણાયા. કુદરતી પ્રકોપ આટલાથી શાન્ત ન થયો; તે એણે અગ્નિના તાંડવનો આરંભ કર્યો, હંગરો માણસોનાં આકંઠ સંભળાવા લાગ્યાં. તેમાં સ્ત્રી-બાળકોની કરુણાજનક કીકાવારીઓ મિશ્ર થઈ જતી હતી.

આ કુર ધરતીકંપે ટોકિયોની પોણા લાગની સમૃદ્ધિનો નાશ કરી નાખ્યો.

આ જ મહાભયાનક ધરતીકંપની અસરથી રેશમના વેપાર-ઉદ્યોગથી જગતમાં ખ્યાતનામ બનેલું ચોકીહામા તો સાવ નાશ પામ્યું. ધરતીકંપની કારમી અસર ટોકિયો શહેર અને ચોકીહામા બંદરની આબુબાબુના વિસ્તારોમાં થઈ હતી.

નવાઈ તો એ હતી કે ટાકિયો શહેરની પોણા લાગની ઇમારતો ચૂર્ણવીચૂર્ણ થઈ ગઈ. ઇમ્પીરીઅલ હોટેલની આલુખાલુનાં મકાનો જમીનદોસ્ત થઈ ગયાં. છતાં ઇમ્પીરીઅલ હોટેલવાળું મકાન બચી ગયું. એમાં હંસાબહેન હતાં; માટે જ નાશના દૂતો એ મકાન પાસે આવી કંઈ પણ અનર્થ ઉપજાવ્યા વિના ચૂપચાપ નાસી ગયા, એમ તો ન જ કહેવાય ?

વીર નરનારીઓ તેમના માથા પર આકૃતના કુંગર પકવા છતાં હસતાં જ હોય છે; પણ જ્યારે નિર્દોષ જનોને દુઃખથી રિખાતાં લુએ છે, તે સમયે કકળી જીંદે છે.

હંસાબહેન પણ ટાકિયો શહેરનો મહાવિનાશ જોઈ કકળી જઈયાં. એમના હૈયે આજ સુધીમાં આવી લયાનક ચોટ વાગી જ ન હતી. કાણે સુધી તો અન્યમનસ્ક રહ્યાં હતાં.

અનેક ધૈર્યશીલ સ્ત્રી પુરુષોનાં ધૈર્યની કસોટી કરનારો એવા સમય હોતો.

હંસાબહેનનું હૃદય ફફડી જઈયું; પણ ઇલાજ શો ? એમણે જોયું કે ગભરાઈ જવાથી વિપત્તિનું વાદળ વિખેરવાનું જ નથી. આથી એમણે ખીજઓને ધૈર્ય ધારણ કરવાની વિનંતી કરી.

જપાનનો આ લયાનક મનાયેલો ધરતીકંપ જગતના અખતારના પાને ચઢી ગયો હતો. આ હૃદયપ્રાવક સમાચારો જ્યારે હંસાબહેનનાં માતાપિતા, બન્ધુ, લગિનીઓ અને અન્ય સ્વજનોએ સાંભળ્યા તે સમયે તેઓ ચિન્તામાં ડૂબી ગયાં. રનેહી સંગ્રામીઓ પણ હંસાબહેનનું શું થયું હશે, એ જ ચિન્તામાં દુઃખવશ બન્યાં હતાં. પણ જૂનવાણી લોહો વાત વાતમાં જોતો ઉલ્લેખ કરતાં હોય છે તે- 'જેને રામ રાખે તેને કાણુ ચાખે ?' કહેવન હંસાબહેન મંગલમાં સાચી પડી, કેમકે કેટલાક દિવસો પછી એમનાં પ્રિય સ્વજનોએ મંદેશા પ્રાપ્ત કર્યા, કે હંસાબહેન ટાકિયો હોટી કાબેમાં સહિસલામત આવ્યાં છે.

આ મંદેશા સાંભળનારાંઓએ ને વાંચનારાંએ 'રામ રાખે તેને કાણુ ચાખે' એ કહેતતને મૂર્તિમંત બનેલી જોઈ.

ધરતીકંપનો લયાનક પ્રસંગ હંસાગહેનના જીવનમાં પ્રેરક તો બન્યો.

જાપાનમાં એમણે કેટલુંક જોયું અને બાકીનું જોવા-જણવા જેવું હતું તેમાં ધરતીકંપ અંતરાય બની ગયો.

નિર્દય ધરતીકંપે જાપાનનાં અનેક સ્ત્રીમંડળો, શિક્ષણકેન્દ્રો અને હુમરહિયોગના મથકો એમને જોવા જ ન દીધાં.

સને ૧૯૨૩ ના ઓક્ટોબર માસમાં તેઓ સ્વદેશ-હિન્દમાં પાછાં ફર્યા.

હિન્દમાં આવતાંવેત હંસાગહેને ટાકાપોના વિકાળ ધરતીકંપનું હૃદયદ્રાવક વર્ણન મુંબઈના દૈનિકપત્ર બોમ્બે ક્રોનીકલમાં આપ્યું.

“લગ્ન એ માત્ર કામવાસનાની વૃત્તિ માટે નથી. લગ્નનું કારણ રૂપ નથી, પણ ગુણ છે. એક સરખા વર્ણ અને સામાજિક જાતી કોટિમાંજ અંદર અંદર લગ્ન થાય એ વ્યવહારિક સમવડતાના લગ્નપ્રેમના આદર્શને પોષતી નથી. લગ્ન પ્રેમમાં વર્ણનો બાધ આવવો જોઈએ નહિ.”

[કવિ શામળ]

ત્યાં બધનો નિરખું હું, જડતા પ્રસારે,
અઠો પ્રથા ધરી ઉભી, પ્રભુપંથ દારે,
ને વર્ણના જયધ્વનિ, હજી તે ગમવે,
શું લગ્નના ઈવનમાં, જય વર્ણભેદ ?
છે રનેહની રિમતભરી અદ્ભૂત કુંજ
છે ત્યાગની તપભરી સખિ અકપસદિ
છાયાં ભલે તિમિરનાં દલ તેજ પુજે,
વ્યક્તિત્વનો યુગતવો કરો કાન્તિ જાઓ.*

સામાન્ય સમાજમાં આવી દીધેલાં રમકડાં-પુતળીઓમાંનાં એક હંસાળહેન ન હતાં. હામરકૂલમાં અભ્યાસ કરતાં હતાં; ત્યારથી જ તે પોતાની માન્યતાને કચડતાં ન હતાં. અલખત પોતે જે માન્યતા ધરાવે છે, તે કેટલા પ્રમાણમાં સાચી ને કેટલા પ્રમાણમાં ભુલ્લી છે, તેનો ચુકદો આપ મેળે પ્રાપ્ત કરી લેતાં. ભુલ્લિના તત્વોથી સર્વથા દૂર રહેતું પ્રયાપાલન તો એમને જરાય ગમતું ન હતું.

કોલેજમાં ગયા પછી વિદ્યાર્થીઓ તેમજ વિદ્યાર્થિનીઓ તેમના જીવન સંગ્રહમાં અનેકવિધ વિચારો કરતાં હોય છે. કોલેજ-જીવનમાં એવા પશુ તરંગો આવે છે કે અમુક નેતા જેવું જીવન કેમ ન જીવવું ? અમુક તપસ્વિની પેઠે રાષ્ટ્રસેવા કેમ ન કરવી ?

હંસાબહેન પણ એવા તરંગોમાં ઘણી વાર લીન બની જતાં. એમના બહોળા વાચનને લીધે જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રો એમની કલ્પના-ભૂમિમાં ચમકી જતાં.

વિદેશયાત્રા પછી તો શિક્ષણ પ્રત્યેની એમની પ્રીતિ બહેરમાં આવી ગઈ.

આવી પ્રતિશીલ કક્ષાએ પહોંચેલાં હંસાબહેન સને ૧૯૨૨ માં ઇંગ્લાંડથી હિન્દ પાછાં ફર્યાં. એ સમયે એમનાં સ્વજનોએ એમની સામે અતિ મહત્વનો એક પ્રશ્ન મૂક્યો.

એ પ્રશ્ન હતો એમનાં લગ્નનો.

હંસાબહેન એ કોટિનાં તો રણાં જ ન હતાં કે એમનાં વડિલો અને અન્ય કુટુંબીજનો એમને પૂછ્યા વિના એમના વેવિશાળની તૈયારીઓમાં પડી બધ. વળી વડિલો તેમજ કુટુંબીજનો સંકુચિત વિચારનાં પશુ ન હતાં કે એવી મિથ્યા લાંબગડમાં તેઓ પડે. એથી વિશેષ તેઓ માનતાં હતાં કે સંતાનની સંમતિ વગર લગ્ન બાબતમાં પ્રયત્નો કરવાં જ ન જોઈએ. આવાં શિક્ષિત અને સંસ્કારી વડિલો એ સમયે સમાજમાં અલ્પ સંખ્યામાં હતાં.

હંસાબહેન ખાસે આ પ્રશ્ન મુકવામાં આવ્યો ત્યારે તેમણે તે સમયે તો માત્ર એટલું જ કહ્યું : ‘ એ સંગ્રહમાં દું કોઈ ને કોઈ નિર્ણય પર આવી જઈશ. ’

શુજરાતના દક્ષ અને તત્વજ્ઞાની પિતા પોતાની પુત્રીના આ ઉત્તરથી જરાય નાપુરુષ ન થયા. વડોદરાના દીવાન, ‘વિશાળ સુમૃદ્ધાપમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલા અને વિદ્વાનોના નાનકડા સમુહમાં ‘સમર્થ’ તત્વવેતા ’ તરીકે ઓળ-

ખાયેલા સંસ્કૃતમાં શ્રી મનુભાઈ નંદશંકર મહેતાએ પોતાની પ્રગતિ-શીલ પુત્રીને એ સંબંધમાં વિશેષ કંઈ સલાહ સૂચન આપ્યાં નહિ.

સુસંસ્કારી, મુશિક્ષિત અને આગળ વધેલાં કુટુંબોમાં વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય કેવી વિવેકલરી રીતે જળવાતું હતું; એનું આ એક ઐતિહાસિક દૃષ્ટાંત છે.

એ સમયે મધ્યમ વર્ગના અને નીચલા થરના બહુજન સમાજમાં લગ્નનને જીવનનું સર્વસ્વ માનવામાં આવતું હતું. ઉપલા થરનાં સ્ત્રી પુરુષો લગ્નને આવશ્યક માનતાં હતાં એટલુંજ.

માણસે લગ્ન કરી લીધાં એટલે એણે સંસારમાં બધું જ કરી લીધું આ માન્યતા શૈક્ષણિક દૃષ્ટિએ મધ્યમ લેખાતો વર્ગ સેવતો હતો. નીચલો થર પણ આ જ સંકુચિત માન્યતા ધરાવતો હતો. ઉપલા કેટલાંક સ્ત્રી પુરુષો તો લગ્નને જીવન માટે અમત્યની સાધનાઓમાંની એક સમજતાં હતાં. લગ્ન ઉપરાંત માણસે સંસારમાં ધણું કરવાનું હોય છે. જીવનની જરૂરી બાબતોમાં લગ્નનું સ્થાન ગ્રીણ છે. એમ પણ તેઓ માનતાં હતાં.

શૈક્ષણિક નજરે જે નીચલો થર હતો તે તો સાવ અભણ હતો. એ માનતો હતો કે નાતબહાર લગ્ન થાય જ કેમ ?

આપે સમાજશાસ્ત્રીઓએ લગ્નના આઠ પ્રકાર દર્શાવ્યા છે. એ આઠે પ્રકારમાં એકે પ્રકાર એક જ નાતમાં લગ્ન થવાં જોઈએ એવો કોઈ આદેશ આપતો નથી. તેઓએ લગ્નનું ઉચ્ચ, ઉચ્ચ અને ઉચ્ચ-તમ વર્ગીકરણ કર્યું છે એમાં ક્યાંય પણ ‘એક જ શાંતિ’ ને સ્થાન અપાયું નથી. અલગત, બંને પક્ષનાં વડિલોની સંમતિથી થતાં હોય તે લગ્નને તેઓએ દૈવી લગ્ન કલાં છે. જે ગ્રેમીઓ પરણી જાય તેને ગ્રાંધર્વલગ્ન નામ આપવામાં આવ્યું છે.

સમાજશાસ્ત્રીઓએ દૈવી અને ગ્રાંધર્વ ઉપરાંત બીજા ૭ પ્રકારમાં લગ્નને વહેંચ્યું છે. પિશાચ લગ્ન અને રાક્ષસ લગ્ન જેવા પ્રકારો પણ દર્શાવાયા છે. આ લગ્ન-પ્રકારોમાં એક ન્યાતનું સ્થાન જ નથી.

ન્યાતને ને લગ્નને કોઈ સંબંધ જ નથી. નાગકન્યા સુમિત્રા અને આર્યકુમાર દશરથ : નાગકન્યા મુલોચના અને અનાર્ય ઇન્દ્રજીત : દેવકન્યા પાર્વતી અને યોગી શંકર, અસુરકન્યા શયિ (ઇન્દ્રાણી) અને દેવકુમાર શક (ઇન્દ્ર) નાગકન્યા મનસા અને આર્ય બ્રાહ્મણ જરતકારુ.

આ લગ્નમાં એક યાત્રિ જેવું શું હતું? વસિષ્ઠ અને અગત્ય બંને સાધુઓના પિતા વરુણ દેવ હતા અને માતા વારાંગના હતી.

આ બધી પૌરાણિક ઘટના નીચેના ધરનાં માનવી આગળ વર્ણવવા છતાં તેઓ કહેતાં કે એ કંઈ અમે ન જાણીએ. અમે તો એટલું જાણીએ કે અમારા ઘરડા ન્યાતમાં જ લગ્ન કરવાનું કહી ગયા છે.

આતું અઘાન પ્રવર્તતું હતું તે સમયે એટલે કે આજથી ત્રણ-સાડા ત્રણ દાયકા પૂર્વે સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતિના આર્ય સમાજની છિડી અસરથી રૂઢિચુસ્તોના સમૂહનો અંધકાર ઓછો થતો હતો. ભોળાનાથશાષ્ટના આર્યના સમાજ અને મેકમ બેસેવેટ્સની ધિયો-સોફીકલ સોસાયટીના પ્રભાવ હેઠળ જનતા આવી હતી.

વીસમી સદીના પહેલા ત્રણ દાયકામાં યાત્રિપત્રો અને ધર્મ-શુરુઓની સત્તા પણ સમાજ પર છવાયેલી જ હતી.

વિધવાનાં પુનર્લગ્ન કે આંતરયાત્રીય લગ્નની હિમાયત કરનારાઓ મુસીબતોમાં મુકાઈ જતા. સમાજમાં એમનો તિરસ્કાર થતો.

વિદેશયાત્રા પ્રત્યે માનની નજરે જોવાતું ન હતું.

ધાર્મિક કે સામાજિક સુધારા કરવાની હિંમત કરનારા લોકસમૂહની આંખમાંથી ફેંકાઈ જતા. ધાર્મિક ક્ષેત્રો અને સામાજિક ક્ષેત્રો સંક્રાન્તિકાળ વચ્ચેથી પસાર થતાં હતાં.

સાડા ત્રણ દાયકા પૂર્વે કન્યાની અને કુમારની વય અમુક અંક સુધી પહોંચતી કે તરતજ તેમના વિવાહની ચિન્તા શરૂ થઈ જતી. કન્યા એવું માનતી કે એવું સારી રીતે ગુજરાન ચલાવી શકે એવો

રૂપાળો યુવાન વર એને મળી જાય એટલે જન્મતને એ જીતી ગઇ. એવો વર મળ્યા પછી જીવનમાં એણે વરના રાજ્યમાં મહાલવા સિવાય કંઈ જ કરવાનું નથી.

આવું જ પુરુષ માનતો.

એમનાં વડિલોએ તો કન્યા કે પુત્રનાં લગ્ન કરી નાખ્યા પછી એમ જ માન્યું છે કે તેઓએ દુનિયાને ચકિત કરી મુકી છે. દુનિયાની જ ભૂલ છે કે એ એને માનપત્ર નથી આપતી.

—બહુ જનસમાજ આવી માન્યતામાં રાચતો હતો.

આજે ૧૯૬૨ ની સાલમાં જૂની માન્યતાઓમાંની કેટલીક તો સાત નાશ પામી છે. જ્યારે થોડીક હજીયે તેમના ચાહકોની ચાહનાને ધારણ કરવાથી ભસ્ત હાલતમાં વ્યક્તિઓને કચડી રહી છે. કોઇ કોઇ માન્યતા તો એટલી બધી સંકુચિત છે કે કુમારને અને કુમારીને નિષ્ક્રિય કરી મુકે છે.

આવી જડ માન્યતાઓમાં લગ્નની માન્યતાનું સ્થાન મહત્વનું છે.

આજે અનેક કન્યાઓ અને કુમારો રૂઢિના ચક્રોમાંથી બહાર નીકળી ગાંધર્વ લગ્ન કરતાં થયાં છે. આવાં હિમ્મતભર્યાં લગ્ન કરનારાંઓ પશુ જ્યારે એમ માને છે કે જીવનમાં જે કીર્તિસ્તંભ ઊભો કરવાનો હતો તે તેઓએ કર્યો છે; હવે તેઓએ નાણાં મેળવવા સિવાય કંઈ જ કરવાનું નથી.

આ પ્રમાણે નવા યુગને ઓળખનારાંઓ પશુ લગ્નને જીવનનું મોટામાં મોટું કર્તવ્યકેન્દ્ર માની તેમની નૈતિક હિમ્મતને કચડાઈ જવા દે છે. ત્યારે ત્રણ-ચાર દશકા પરની લગ્નવિષયક માન્યતાઓ આજની માન્યતા કરતાં વધારે જડ હોય એમાં નવાઈ શી ?

ત્રણ-સાડા ત્રણ દશકા પૂર્વે એટલે કે વીસમી સદીના આરંભની પહેલી પચ્ચીશીની આસપાસનો સમય. એ સમયે હાઇસ્કૂલો અને પ્રોફેસરોના શિક્ષણથી જડ માન્યતાઓની લવાનકતાનો ખ્યાલ વિદ્યાર્થીઓને થવા માંડ્યો તો હતો જ. પણ એ અસર ફાલવા ન પામે તે

દેવથી 'નાતથી તરો ને નાતથી મરો' નો જીવનમંત્ર સંખ્યાવનારા શત્રુઓએ જોરદાર આક્રમણ શરૂ કર્યું હતું. એ આક્રમણના બળથી શિક્ષણની અસર દગાઇ જતી હતી.

એવા વિકટ સમયમાં પરનાતમાં લગ્ન કરવાં કેટલાં દુષ્કર ? એવા વિચારો રલ્લુ કરનારાઓ પ્રત્યે પણ ન્યાં ધૃષ્ટાથી દ્રષ્ટિપાત થતા દોષ ત્યાં લગ્ન કરવાની વાત જ ક્યાં રહી ?

એ સમયે એક નાતમાં બે ત્રણ તડો દોષ તો બીજા તડમાં લગ્ન કરવાનું કાર્ય કઠિન હતું.

જેમની પાસે નૈતિક હિમ્મત છે, સત્ય છે, આદર્શ છે અને સત્યને અનુસરવા જેટલી નીડર મનોવૃત્તિ છે તેઓ આલુગાલુની મુસીબતોથી ગમરાઇ સત્યને તજતાં નથી.

આ મન્યનાં ચરિત્ર નાયિકાએ સામાજિક ક્ષેત્ર ક્રાંતિની ચિન્તનારીઓને કુમકુમ બનાવી પરનાતમાં લગ્ન કરવાનો પોતાનો નિર્ણય વ્યક્ત કર્યો.

એ સમયમાં આવી અજબ હિમ્મત દાખવનારી વ્યક્તિ હતી જ નહિ; એણે ય ન હતું. અને હતી; તે પણ ઓછી સંખ્યામાં બહુ જ ઓછી સંખ્યામાં. આંગણના ટેરવે ગણી લેવાય તેટલી ઓછી સંખ્યામાં.

હંસાજદેને પરનાતમાં લગ્ન કરવાનો નિર્ણય જાહેર કરતાંવેંત નાગર બ્રાહ્મણોમાં સનસનાટી ફેલાઈ ગઇ.

નાગર બ્રાહ્મણની ઈચ્છામાં જિંમી ન્યાત. અરે, જે ન્યાતની કન્યા બીજા તડમાં વિવાહની કલ્પના ન કરી શકે તે ન્યાતની કન્યા કપોળ વણિક શાંતિના તરુણને પરણે ? અરે એવું બને તો તો હિન્દુ ધર્મ રસાતળે જાય. જગતમાં હિન્દુ મંસ્કાર જેવું કંઈ જ બાકી રહે નહિ. પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં આજ સળગી જશે.

આ પ્રકારનો કોધાગ્રિ નાગર બ્રાહ્મણોની ન્યાતમાં વ્યાપક બની ગયો.

પડયું હોય તેમ હાહાકાર મચાવી મૂક્યોઃ ‘હળાહળ કળિયુગ આવ્યો છે. કળિયુગે મોટાં મોટાં રાજ-રાણીઓને ધર્મપથ પરથી અધર્મની ગર્તામાં ગળડાવી માર્યા છે. વર્તમાન દિવસોમાં પણ કળિયે નાગર-પ્રાદાણીની ઉચ્ચ જ્ઞાતિની આગળ વધેલી કન્યાને લગાવી મૂકી છે.’

રઢિયુસ્તોના હૃદયમાં પ્રકટ થયેલો આ રોષાવેશ કેવો દયાજનક !

પ્રાચીન કાળના સમાજશાસ્ત્રીઓ દ્વારા અસ્તિત્વમાં આવેલી અત્યુત્તમ લગ્ન રચનાને બાબુએ હટાવી તેની જગા પર, કોઈ એક સમયમાં અર્ધ-દુષ્ટોએ ઘડી ઠસાવેલી લગ્નરચના કેવી છુદ્ધિશ્રન્ય !

‘ન્યાતમાં જ લગ્ન થાય’ આ નિયમથી વિભુષિત બનેલી લગ્ન-રચનાને છુદ્ધિપ્રદ માને કોણ ?

આવી છુદ્ધિશ્રન્ય પ્રણાલિકાઓ માત્ર આ વીસમા શતકમાં પ્રચલિત છે, એમ નથી. અનેક વર્ષો પૂર્વે પણ આવી વિનાશક પ્રણાલિકાઓ સમાજક્ષેત્રે પ્રચલિત હતી.

દરેક યુગે યુગે પુરુષોએ અને યુગસત્તારીઓએ અનર્થકારી પ્રણાલિકાઓને તોડી ફેંડી ફગાવી દીધી છે. મહર્ષિ વસિષ્ઠ અને તેમના બન્ધુ અગત્ય મુનિ બન્ને મહાન પુરુષોનાં માતા પિતા એક વર્ણનાં ન હતાં. ઉપા અને અનિરુદ્ધ : જાંબુવંતી અને કૃષ્ણ : પદ્મા અને ચન્દ્ર એક વર્ણ-ન્યાતનાં ન હતા. પૂર્વકાળમાં વર્ણાન્તર લગ્ન પ્રત્યે બાધ ન હતો.

લગ્ન અને પ્રેમ વચ્ચે પ્રેમ છે. લગ્ન અને ત્યાગ વચ્ચે પ્રેમ છે, રૂપ રંગ અને ધીવનના આકર્ષણોમાં પ્રેમ હોય છે કે ઈશ્વર તે એક મહાપ્રશ્ન છે. પણ બે સમાન ગુણો વચ્ચે તો પ્રેમે પ્રકટવું પડે છે. એક ગગનનાં બે પખીઓ વચ્ચે એક ભોમના બે પ્રવાસીઓ વચ્ચે અને એક સાગરના બે તરવૈયાઓ વચ્ચે પ્રેમે પ્રકટવું જ પડે છે.

જાનને પૂજારી સપ્તિ ક્રાન્તિપથી,
સંસ્કાર હૈયે દ્વયના સમાન.
આરાધના સિદ્ધિ જ્યોતની ને,
મધ્યા ઊષા ચિંતન એક કુંજે.

જાપાનથી હિન્દ આવી શ્રી. હંસાજહેને સને ૧૯૨૪ ન
જન્યુઆરી માસમાં ત્રીજી તારીખે ડૉ. જીવરાજ મહેતા સાથે લગ્ન
કરી સામાજિકક્ષેત્રે પોતાનાં નૈતિક હિમ્મત, સત્યપ્રિયતા, નીડરત
અને પ્રગતિશીલતા નોંધાવ્યાં.

આ વર્ણાન્તર લગ્ન સામે અંધ પ્રચાપૂજકોએ વિરોધ ઉઠાવ્યો
પોતાને પ્રગતિરૂઢક સિદ્ધ કર્યા હતા.

પ્રગતિશીલ નરનારીઓએ તો આ લગ્નને સમાજક્રાન્તિનું ઉદ્ધતું-
ઉજ્જવલ પાન કહ્યું હતું.

ઘાતિભેદની ભીંતોને જમીનદોસ્ત કરવાની ચળવળોથી ઘાતિઓ
તૂટી પડે નહિ. ઘાતિઓ તોડવા માટે ઘાત્યાંતર લગ્નો કરવા પડે.

આજે સન ૧૯૬૨ માં શોધખોળ ચલાવીએ તો અસંખ્ય
ઘાત્યાંતર લગ્નો મળી આવે. પણ આજની આ પ્રગતિ હંસાજહેન
અને જીવરાજભાઈ જેવાંઓની પહેલને આભારી છે.

હંસાજહેન અને જીવરાજભાઈનાં લગ્નનો બનાવ માત્ર વડોદરામાં,
એ સમયના ગાયકવાડી વિસ્તારમાં કે ગુજરાતમાં જ અચ્છિ હતો
એમ ન હતું. હિન્દમાં અને હિન્દજગત પથ આ લગ્નને વ્યક્તિસ્વા-
તંત્ર્યનાં ધ્વજ ફરકાવ્યાં હતાં.

વૃત્તપત્રો, દૈનિકપત્રો અને માસિકપત્રોમાં હંસાજહેન અને જી-
રાજભાઈના આ સાહસને વધાવી લેવામાં આવ્યું હતું.

સ્વ. કાંટાવાળાના 'સાહિત્ય' માસિકમાં આ સુધારક પત્રલાંની
સ્તુતિ કરવામાં આવી હતી.

સ્વ. જીવનલાલ અમરશી મહેતાની વ્યવસ્થા હેઠળ ચાલતા 'અભિવેદ' માસિકના સને ૧૯૨૪ ના ફેબ્રુઆરી માસના અંકમાં નોંધ હતી :

'જન-યુઆરી ૧૯૨૪ માં વડોદરા ખાતે સર મનુભાઈ મહેતાનાં દીકરી હસાબહેનનાં લગ્ન ડૉ. જીવરાજ મહેતા સાથે થયાં છે. અમે આ દંપતીને અંતઃકરણપૂર્વક અભિનંદન આપીએ છીએ. બંન્નેએ ઉચ્ચ જ્ઞાવણી લીધી છે. બંન્ને સંસ્કારી છે. બંન્નેએ વિદેશ-વિહાર કર્યો છે. પરંતુ અભિનંદનનું ખાસ કારણ તો તેમણે જે જાહેર હિંમત બતાવી છે તે છે. હંસાબહેનનો જન્મ નાગરબ્રાહ્મણ કુટુંબમાં થયો છે. ડોક્ટર કપોળ વાણિયા છે. આપણા સામાજિક રિવાજો મુજબ તો બે જણાએ રૂઢિથી ઉત્પન્ન થયેલી શાંતિભેદની દિવાલ તોડી છે. તે માટે તેમને તથા તેમની મદદે ઉભાં રહેનારાને અમે અભિનંદન આપીએ છીએ.

સમાજસુધારાની ઘણી ઘણી પરિવદોએ ઉભા કરેલા વાનાવરણને પરિણામે આપાં, વ્યવહાર પગલાં લેવાવા લાગ્યાં છે. તે સમાજસુધારણા માટે બહુજ શુભ ચિન્હ છે'

હું તો કહું તિમિરનાં દસને • હટાવે
એવી કદી નિરખું હું ચિનગારી તો તો
માનું મને લગવતી જગમાં જડયાં છે
એને નમુ જીવનમાં ગણી ક્રાન્તિદેવી,
શાંતિ અને કુલતણી સખિ કોણુ માતા ?
શા કાજ તે સ્મરો સ્મરો વિખવાદ સ્થાયું ?
તું ગા પ્રભુ ! હરિગોતા હરિ એક નામ
અધારમાં પ્રકટ થા ધરો શૌર્ય જ્યોત.

૧૦. મુંબઈમાં કર્તવ્યભૂમિ લિલી કરી

સને ૧૯૨૪ માં હંસાળદેન અને જીવરાજસાધનાં લગ્ન થયાં, તે સમયે જીવરાજસાધ વડોદરાના ચીફ મેડિકલ ઓફિસર હતા.

ડૉ. જીવરાજ મહેતાએ લંડનમાં રહી દાકતરીની જિંદગીમાં જિંદગી ડીગ્રી મેળવી હતી. લંડન હોસ્પિટલમાં હાઉસ-એપોઈન્ટી તરીકે પણ તે અમુક સમય સુધી રહ્યા હતા. હિન્દી વિદ્યાર્થીઓના હજુ રક્ષણ માટે એમણે લંડનમાં અંગ્રેજોની મુસ્તી જોડી જાય તેવી ભારે લડત ચલાવી હતી. વડોદરા રાજ્યની નોકરી છોડી ડૉ. મહેતા મુંબઈ આવ્યા. મુંબઈમાં ડૉ. મહેતા કિંગ એડવર્ડ મેમોરિયલ હોસ્પિટલના ચીફ મેડિકલ ઓફિસર અને ડીન નીભાયા.

હંસાળદેન પણ એમની સાથે સને ૧૯૨૫ માં મુંબઈ આવ્યાં. કેળવણેલાં સ્ત્રી પુરુષોના જીવનમાં લગ્ન ગ્રીષ્મ વસ્તુ હોય છે. હંસાળદેન અને એમના પતિ ડૉ. જીવરાજ મહેતા લગ્નને જીવનનું કર્તવ્યકેન્દ્ર માનતાં ન હતાં.

હંસાળદેને લગ્ન પૂર્વે પોતાના જીવનનું ધ્યેય જાત્ર જાહેર કર્યું હતું. જીનીવા, સાન ફ્રાન્સિસ્કો, પોર્ટલેન્ડ અને ટાકિયોના પ્રવાસે હંસાળદેનને શિક્ષણના ઉપાસક તરીકે જાણીતાં તો કયાંજ હતાં. હિન્દનાં મહિલામંડળોમાં એમની પ્રતિભા તો ક્યારની અંકિત થઈ હતી. હવે તો પ્રગતિશીલ સ્ત્રીઓ હંસાળદેનના નવા કાર્યક્રમની પ્રતિક્ષા કરતી થઈ હતી.

હંસાળદેને મુંબઈમાં 'લગ્નિની સમાજ'ની પ્રવૃત્તિમાં રસ લેવા માંડ્યો. એ સમાજ આજે ય મુંબઈમાં સ્ત્રીઓની આશ્રણ પડતી સંરક્ષાઓમાંની એક લેખાય છે.

સ્ત્રીઓની સંસ્થામાં સક્રિય સેવા આપવા ઉપરાંત એમણે શિક્ષણના ક્ષેત્રે દષ્ટિ દેડાવી.

સને ૧૯૨૬ માં મુંબઈ મ્યુનિસિપાલિટીની સ્ટુડેસ કમિટિમાં તે સભ્ય તરીકે ચૂંટાઈ આવ્યાં. એ સ્થાને સતત ચાર વર્ષ લગી રહી એમણે નોંધનીય સેવા આપી. કેટલીક તકલીફો સહન કરી એમણે નિયમિતતાનો અપૂર્વ સત્કાર કર્યો.

એ દિવસોમાં એક મહાપુરુષનો યાદગાર અવસર આવી ઉભો રહ્યો. એ અવસર એટલે ગાંધીજીનો મણિમહોત્સવ. એ ઐતિહાસિક અવસરને યાદગાર બનાવવા માટે હંસાબહેનના પ્રયત્નોથી નગરપાલિકા હસ્તકની શાળાઓમાં ગાંધીજીના જીવનના પાઠોનું વાચન કરવામાં આવ્યું.

હંસાબહેને શિક્ષણની દિશામાં રાષ્ટ્રપિતાના મણિમહોત્સવને નિશાળોમાં ગવાતો કર્યા પછી તે શાન્ત રહ્યાં નહિ.

ભારતમાં રાજકીય હડત શરુ થઈ. તે અરસામાં તેમનું લક્ષ અક્ષરજ્ઞાન પ્રચારની યોજના તરફ ખેંચાયું.

અક્ષરજ્ઞાન પ્રચારની યોજના આગળ વધેલી ન હોય તેવા કોઈ પણ રાષ્ટ્ર માટે અમૃતવર્ષાસમી છે. એ સમયે હિન્દુ શુભામ હતો અને એથી અક્ષરજ્ઞાન એના માટે અમૃતવર્ષા હતું.

એ યોજનાનો અમલ કરવામાં આવ્યો હોત તો તેની ખૂબી તે સમયમાં મુંબઈએ જોઈ હોત અને દેશભરમાં કેળવણીનું પગલું અજબ રીતે પડ્યું હોત.

સને ૧૯૨૮ માં ગુજરાતી સ્ત્રી સહકારી મંડળમાં અને લગિની સમાજમાં એમણે પોતાનાં ઉત્સાહ જોમ, વિચારબળ અને કાર્યશક્તિ આપવા માંડ્યાં.

મુંબઈની સ્ત્રી-સંસ્થાઓમાં નવા નવા પ્રશ્નો ચર્ચાતા. શિક્ષિત તેમ જ સંસ્કારી બહેનો તેમની સંસ્થાઓને યશસ્વી બનાવવાની કોશીશો કરે જતી.

વીસમીસદીના આરંભમાં સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યની વાતોને કેવળ ગમત ખાતર સાંભળી લેવામાં આવતી હતી. પહેલા, બીજા અને ત્રીજા દશકા સુધી હિન્દના લગભગ બધા જ પ્રદેશોમાં પ્રગતિશીલ સ્ત્રીઓ શોધવાનું કામ સંશોધન જેવું હતું, મોટી સંખ્યામાં પ્રગતિશીલ મદિલાઓ એકત્ર કરવી હોય તો કયો આનંદ પસંદ કરવો, એ એક પ્રશ્ન હતો. પણ આ ત્રણે દાયકા દરમિયાન ગુજરાતી પ્રજામાં સ્ત્રીઓનાં જીવન-ધર્મનું ભાન સ્ત્રીઓને થયું. પતિની અનન્ય ભક્તિમાં જીવનધર્મ સમાપ્ત જાય છે, એ સંકુચિત દષ્ટિ વિશાળ જનવી જોષએ, એ ખ્યાલ તેમને થયો.

પુરુષ એક પત્નીની ભક્તિ કરે અને સ્ત્રી એક પુરુષની ભક્તિ કરે, આ મહાન આદર્શ રામયુગમાં યશસ્વી જન્યો.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના યુગમાં 'એક પતિ' નો આદર્શ ચલિત થયો નહિ. સ્ત્રીસમુદાયે તે આદર્શને સુરક્ષિત રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ મહાન પુરુષોદ્ધી એક પત્નીની ભાવનાને પોષી શકાઈ નહિ. કેમકે સ્ત્રીઓનું સંખ્યાપ્રમાણ વધી પડ્યું હતું. જખ્ખે ચાર સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કરી ચૂકેલા પુરુષ પણ પાંચમી સ્ત્રીનો પત્ની તરીકે સ્વીકાર કરે તો તે સમયધર્મનું પાલન કરનારું પ્રજાનું મનાતું હતું.

એ રામ અને એ કૃષ્ણયુગમાં પણ સ્ત્રીઓનો જીવનધર્મ સંકુચિત ન હતો. કેવળ પતિભક્તિમાં સમારી સમુદાય પુરોવાપ્ત રહ્યો ન હતો. રામચન્દ્રજનાં સાવકી માતા કૈકેયીએ પોતાના પતિ દશરથનાં રથનું પેકું નીકળી જવા ન પામે, તે હેતુથી પોતાની આંતરણીને કચડાઈ જવા દીધી હતી. કૈકેયીએ એ વેદના અયોધ્યાના સ્વાતંત્ર્ય અર્થે વેઠી હતી.

આવું જ દૃષ્ટાંત સત્યભામાનું છે. સત્યભામા દારકાના યાદવ રાજા શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રની ચાર રાણીઓમાંની એક હતાં.

શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રે દારકાનું રાજ્ય સામ્રાજ્યવાદના વિષથી દૂર રાખ્યું હતું. એમ પણ કહેવું અસત્ય નથી કે ત્રિવિદ્ય-તિબ્બત-ચર્ચનાં

પ્રજ્ઞતત્ર પછી વિશ્વમાં બીજું કોઈ પ્રજ્ઞતત્ર અસ્તિત્વમાં આવ્યું. હોય તો તે દ્વારાવતીના યાદવોનું રાજ્ય હતું. શ્રીકૃષ્ણ દ્વારાવતીના રાજા તો હતા; પણ રાજતત્ર તો દ્વારાવતીની યાદવસભા ચલાવતી હતી. જેમ ત્રિવિષ્ટપનું રાજતત્ર દેવસભા ચલાવતી હતી.

અહિં પ્રજ્ઞતત્રોનો ઇતિહાસ કથનો અનાવશ્યક હોવાથી સત્યભામાની જ વાત પર આવીએ.

સત્યભામા શિક્ષિત અને સંસ્કારી હતાં, એ તો ભાગવત અને મહાભારતમાં આવતા કૃષ્ણના જીવન પ્રસંગો વાંચવાથી સ્પષ્ટ થાય છે. સત્યભામાએ શસ્ત્ર-અસ્ત્રનું શિક્ષણ લીધું હતું તે હવે પછીની વાત પરથી સમજી શકાશે.

શ્રી કૃષ્ણના સમયમાં હસ્તિનાપુર, મગધ, ખાંડવ અને પ્રાગજ્યોતિષ રાજ્યોનાં રાજતત્રો સામ્રાજ્યવાદને પોષનારાં હતાં. શ્રી કૃષ્ણે એ વાદનો નાશ કરવા માટે યુદ્ધોને આવશ્યક માન્યાં હતાં.

પ્રાગજ્યોતિષમાં કિરાત અને અર્જુન નામના બે ભાઈઓનું રાજ્ય હતું. આખા ૫ પ્રદેશમાં સામ્રાજ્યવાદનું ઝેર અમૃતના રૂપમાં છલકાઈ રહ્યું હતું. અનાચાર કરનારા રાજ્યના અધિકારીઓ રાજના પ્રીતિપાત્રો રહ્યા કરતા. સૌન્દર્યમયી શીલવતી યુવતીઓએ ભયભીત હાલતમાં જીવન ગુજારવું પડતું. નિર્ધન પ્રેમી-પ્રેમિકાઓની દુઃખદ સ્થિતિ રહ્યા કરતી. ખેતીહારો જૂએ મરતા. વિદ્વાનોની મશ્કરીઓ થતી. ઇશ્વરની આરાધા પર વિવેચનો થાય, પણ રાજના માનીતા નરાધમોએ આજ્ઞા કરી હોય તે પર વિચારાય જ નહિ. આવી વિનાશક રાજનીતિ ધરાવતા પ્રાગજ્યોતિષના રાજાઓનો નાશ કરવા દેવાની વિનંતિથી શ્રીકૃષ્ણે યુદ્ધ આરંભ્યું. યુદ્ધમાં મહત્વના અસ્ત્રોમાં ધનુષ્ય બાણ, ચક્ર, સાંગ ઇત્યાદિગણ્યાર્તાં હતાં. શસ્ત્ર કહી શકાય તેવી સાંગ પણ વપરાતી અને અસ્ત્ર કહી શકાય તેવી સાંગનો પણ ઉપયોગ થતો.

શ્રી કૃષ્ણ અને કિરાત વચ્ચે અસ્ત્રયુદ્ધ જામ્યું હતું. કૃષ્ણ વારં-વાર ચક્ર છોડતા હતા; પણ કિરાત એમના ચક્રને નિષ્ફળ કરી મૂકતો

હતો. કૃષ્ણે પોતાની પાસે હતી તે બધી નવી નવી રીતો અજમાવી પશુ તે બધી રીતોની કિરાતે પ્રથમથી જ માહિતી મેળવી લીધી હતી; આથી તેણે એકે રીતને કારગત થવા જ ન દીધી. આ યુદ્ધમાં સત્યભામા ઉપરિચિત હતાં. એણે કૃષ્ણને ચાકી ગયેલા જોયા. તરત જ સત્યભામાએ ચક્ર ઊંચકી કિરાત પર ફેંક્યું. કિરાત એનો વેગ રોકી શક્યો નહિ. સત્યભામાએ ફેંદેલા ચક્રથી કિરાતનું માથું ધકથી ભુદું પડ્યું.

તે દિવસ કાળી ચૌદશનો. આશ્વિન માસની કૃષ્ણપક્ષીય ચૌદશ કાળી ચૌદશ લેખે ઓળખાય છે. છતાં તે દિવસે લોકો દીવા પ્રકટાવે છે. તેઓ માને છે કે કિરાત જ અંધકાર હતો. એનો નાશ થવાથી દીવા થવા જોઈએ.

કિરાતના મૃત્યુથી દેવોએ પ્રુષ્પવૃદ્ધિ કરી હતી દીવા પ્રકટાવ્યા હતા. ‘દીવાળી’ નો તહેવાર તે દિવસથી અસ્તિત્વમાં આવ્યો. કાળી-ચૌદશની રાતે સત્યભામાએ ફેંદેલા ચક્રથી કિરાત ઉણાઈ ગયો. એથી હર્ષિત થઈ મૃત્યુલોકના લોકોએ ને માનવીઓએ દીપમાળાઓ જળવી.

આ ઘટના પરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે સત્યભામા શસ્ત્રો તેમજ અસ્ત્રોનાં કેવાં જોડાં અભ્યાસી હતા !

કેટલી અને સત્યભામા ઉપરાંત બીજા અનેક સ્ત્રીઓના દૃષ્ટાંતો પુરાણોમાં પડેલા છે. એનું વાચન કરવાથી જણાઈ આવશે કે સ્ત્રીઓ પણ પુરુષો પેઠે વિદ્યાકલાના તેમજ અન્ય ક્ષેત્રે વિક્રમ નોંધાવી ચૂકી છે.

દુર્ગા અને મુખલો ભારતમાં આવ્યા પછી જ સ્ત્રીઓમાં શિક્ષણવૃદ્ધિ ઘટવા માંડી. ઘટી ઘટીને તે એટલે મુખી ઘટી કે સ્ત્રીઓ પોતે એમ માનતી થઈ ગઈ કે ધરમાં વાસણ અજવાળવાં, રસોઈ કરવી અને બાળકો ઉછેરવા સિવાય વિશેષમાં ધરમાં બેસીને થઈ શકે એવાં ગૃહઉદ્યોગનાં ને હુબરનાં કામ કરવાં.

ઘરમાં રહ્યા કરવું એ પરદેશી સંસ્કાર છે. જે યુગમાં એ સંસ્કાર જે પ્રગ્ન માટે સર્જાયો તે યુગમાં કદાચિત્ તે સમયવર્તી હશે. પણ એ પછીના સમયમાં હિન્દની સ્ત્રીઓ માટે તો એ સંસ્કાર ઉત્તરિકર રહ્યો નહિ. એમાંથી જ ધૂમટો ખેંચવાનો રિવાજ ઉપરિથત થયો. ‘છોકરીઓએ શાળાકીય શિક્ષણ લેવાની શી જરૂર છે?’ ‘છોકરીઓ રાંધતાં, વાસણ માંજતાં, કચરો-પૂંજો કાઢતાં, સાસુ નણંદનાં ત્રાસને મીઠો માનતાં શીખે તે જ તેમને માટે ઉત્તમ શિક્ષણ છે,’ આ માન્યતાઓ સ્ત્રી સમાજમાં રુઢ બની ગઈ.

વીસમીસદીના આરંભના ત્રણ-ચાર દશકા સુધી ભારતના નારી-સમુદાયોમાં ઉપર વર્ણવાયા તે પ્રકારના રૂઢ આચાર વિચારો જેમ ભરપૂર રહ્યા છે. દેશના કોઈ કોઈ વિભાગમાં એ વિચારોને નવા વિચારોએ યુદ્ધ આપ્યાં છે, એ પણ્ય એટલી જ સાચી વાત છે. પણ એ રૂઢ માન્યતાઓ સ્ત્રી સમુદાયોનું કેટલું અહિત કરનારી બનતી રહી છે એનો ખરો ખ્યાલ તો આ સદીની પહેલી પચ્ચીસીમાં શૌધ સાહસ કરનારી, નવયુગની હિમ્મતવાન મહિલાઓએ જ આપ્યો છે.

મહિલાઓએ એકત્ર થઈ તેમનાં અધિવેશનો ઊભાં કર્યા છે. અધિવેશનોમાં ઢેળવાયેલી સ્ત્રીઓએ નાત, જાત અને પ્રાન્ત જેવા વાડા ઉપરિથત કર્યાં વગર તન, મન તથા ધન અર્પી મહત્વના ભાગ ભજવ્યા છે.

હું અહીં અખિલ હિન્દ મહિલા પરિષદની ત્રીજી બેઠક સંખ્યા-ધર્મા કેંક કહું. કેમકે એ અધિવેશનમાં સ્વાગત મંડળ મહત્વનું હોવા સાથે એ મંડળના મંત્રીપદે હંસાબહેન અને પ્રમુખસ્થાને હતાં લેડી દોરાબ તાતા.

એ પરિષદનાં અધ્યક્ષ હતાં સરોજિની નાયડુ.

હંસાબહેનની કાર્યદક્ષતા જોઈ લેડી તાતાએ સંતોષ વ્યક્ત કર્યો; તે વિશેષમાં “ધી નેશનલ કાઉન્સિલ ઓફ વીમેન ઇન ઈન્ડિયા”

ના મંત્રી તરીકે કામ કરવા જણાવ્યું. તે સમયે તે સંસ્થાના અધ્યક્ષ હતાં લેડી તાના.

એ સંસ્થા આંતરરાષ્ટ્રીય શ્રી પરિષદની હિન્દ ખાતેની એક શાખા હતી.

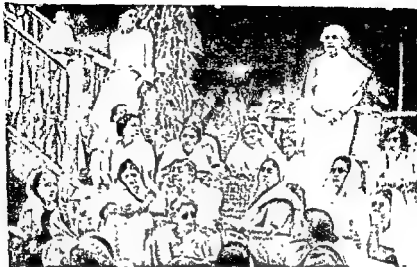
લેડી તાતાએ સૂચવ્યા પ્રમાણે હંસાજહેને 'ધી નેશનલ કાઉન્સિલ ઓફ વીમેન ઇન ઇન્ડિયા'માં મંત્રી તરીકે જોડાવા તૈયારી દેખાડી અને એક મહત્વની છૂટ માગી. છૂટ માંગતાં તેમણે કહ્યું : 'કેમિસની લકતમાં હું રસ ધરાવું છું. એથી જમે તે પળે હું એમાં યાદોમ ઝુકાવીશ.'

એમની શરતનો સ્વીકાર થયો; ને એમણે 'નેશનલ કાઉન્સિલ ઓફ વીમેન ઇન ઇન્ડિયાના' સેક્રેટરી તરીકે સેવા આપવા માંડી. એમની સેવાઓ પ્રત્યે અનેક સંસ્કારી તેમજ શિક્ષક, કુટુંબો આદરમાનભરી દૃષ્ટિથી નિરખવા લાગ્યાં.

હંસાજહેને 'નેશનલ કાઉન્સિલ ઓફ વીમેન ઇન ઇન્ડિયા' ને વિશેષ સેવાઓ સમર્પે, તે પૂર્વે તો હિન્દના મુક્તિ સંગ્રામે એમને પોતાની તદ્દન નિકટમાં ખેંચી લીધાં.

આરાધનાઓ થતી કોટિ કોટિ
 ગુણે અણુઓ મહી મુક્તિ સુવ
 સંગ્રામ ખેંચે નિજ પ્રીતિ ભક્તિ
 હૈયે વસ્તું ગુણક મુક્તિ વેલું
 એને અરે દેશુ શકે કરાવી ?
 હે રાષ્ટ્રમુક્તિ ! ઝટ આવ પાસે.

સને ૧૯૪૪ માં કમળાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાયના પ્રમુખપદે ગોળમેલા અખિલ હિન્દ મહિલા પરિષદના આધિવેશનમાં શ્રી હંસાજહેને નાગરિક સ્વાતંત્ર્યનો દરવા રજુ કરતાં હિન્દની અને ઇંગ્લાંડની સ્થિતિમાં ફેરફાર કેર છે તે સમજાવ્યું હતું. તેમણે કહ્યું કે ઇંગ્લાંડમાં ઓર્ડિનન્સોથી

અખિલ હિંદ મહિલા પરિષદનું એક દરજ-ઉમેલાં શ્રી. વિજયાલક્ષ્મી પંડિત
ડાળી બાજુએ બેઠેલાં શ્રી. હંસાબહેન અને સરોજની નાયકુ-રામૈશ્વરીબહેન
[૧૯૪૪]

મુખ્યાધ્યાપિકા બરોડેશી સભામાં આચાર્ય શ્રી કૃપાલાની સાથે શ્રી હંસાબહેન [૧૯૪૭]

અક્ષરજ્ઞાનને આવશ્યક સમજવા છતાં તેની પ્રાપ્તિ જેને ન થાય તેવી સ્ત્રીઓનો સમૂહ તે ખીજો વર્ગ થયો.

આ થયાં જ્ઞાન અને તેનાં વિષય વર્ગ.

જેમ સ્ત્રીઓએ અક્ષર-જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું આવશ્યક છે તેમ પત્ર-લેખન થવાની આવડત પ્રાપ્ત કરવી તે પણ જરૂરી છે. પિતા કે પતિ તરફથી બધી સ્ત્રીઓને સ્થાવર અને જંગમ મિલકતો મળતી હોતી નથી, કે તેઓ સ્વતંત્રપણે જીવન ગુજારી શકે, અને એવી મિલકત એ કંઈ પોતાની શક્તિ ન કહેવાય.

સ્વયંશક્તિ બનવાની તમજા સેવનારી સ્ત્રીઓ તે એક વર્ગની અને પતિ કે પિતાની પુંછની આજ્ઞા રાખી સ્વયંશક્તિ બનવાની કામનાને ફગાવી દેનારી સ્ત્રીઓ તે બીજા વર્ગની.

આ બંને વર્ગની સ્ત્રીઓનો વિષય થયો અર્થબળ પ્રાપ્ત કરવાનો.

અક્ષરજ્ઞાન અને અર્થબળ પ્રાપ્તિની શક્તિ આ બે તાકાત મુખ્ય છે. એ માટે જ સ્ત્રીઓનાં મંડળો વહેરે ચોક્કસ છે; ને એ મંડળો દ્વારા સામાજિક વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિના માર્ગ સેવાય છે.

સ્ત્રીઓની દરેક ક્ષેત્ર ઉન્નતિ થાય, એવા પ્રયત્નો કેટલાય પુરો-પોએ કર્યા છે. એ દિશામાં થોડાંક બહેનોએ પણ ભગીરથ પ્રયાસ આરંભ્યા છે.

આ મન્થનાં ચરિત્ર નામિકા હંસાબહેને ગુજરાત તેમજ ગુજરાત બહાર સ્ત્રી-ઉન્નતિના કાર્યોમાં જિયામાં જિત્વી સહાય આપી છે.

સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ માટે શિક્ષિત બહેનોએ મહાપ્રયાસો કર્યા છે. એ બહેનોમાં હંસાબહેનના પ્રયાસો પણ અજળ નિવડ્યા છે.

ગુજરાતમાં અને ગુજરાત બહાર સામાજિક ક્ષેત્ર વિવિધ પ્રતિ પ્રકટાવવા ઉપરાંત હંસાબહેને પત્રકારત્વના ક્ષેત્રોમાં પણ પોતાના અભ્યાસનો તેમ જ અનુભવનો ફાળો નોંધાવ્યો છે.

એમના જીવનમાં એમની શક્તિઓને અધિકતમ ઉપયોગી બનાવવામાં એમને એમનો મુંબઇનો વસવાટ વધારે સહાયજીત નિવડ્યો છે. જે અનિયંત્રિત વાતાવરણ મુંબઈમાં મળતું તે અન્યત્ર ભાગ્યે જ મળતું. દેશી રાજ્યોમાં તો તે સંભવિત જ ન હતું. એમની શૈક્ષણિક, વહીવટી અને સામાજિક ક્ષેત્રોની કારકિર્દી અને વિશાળ કામગીરી વિવિધ અનુભવથી રંગાયેલી છે. એમણે સૈશવકાળથી પ્રાપ્ત કરેલાં સંસ્કાર તથા કેળવણીનાં ક્ષેત્રોએ એમના જીવનના ઉત્કર્ષમાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે.

—૧૯૩૭ થી ૧૯૩૯ સુધી મુંબઈની કાઉન્સિલના સભ્ય તરીકે સેવા આપી છે. ૧૯૩૧ થી ૧૯૪૬ સુધી મુંબઈ યુનિવર્સિટીનાં ફેલો હતાં.

—૧૯૩૯-૪૨ માં મુંબઈ પ્રાંતિક પ્રાયમિક કેળવણીના પ્રમુખ તરીકે સેવા બજાવી.

—ઇ. સ. ૧૯૪૫ માં અખિલ હિન્દ મહિલા પરિષદ (All India Women's Conference)ની ઉપલી સંસ્થાના પ્રમુખ.

૧૯૪૬ માં મુંબઈ સરકારે નીમેલી આટ' એજ્યુકેશન સમિતિના પ્રમુખ થયાં. માધ્યમિક શિક્ષણની તપાસ માટે ભારત સરકારે નીમેલા કમીશનર્તા સભ્ય.

સેકન્ડરી એજ્યુકેશનલ કાઉન્સિલનાં સભ્ય.

૧૯૪૮ માં શ્રી. નાથીબાઈ દામોદર ઠાકરસી યુનિવર્સિટીની સેનેટના અને તેની સી-ડીકેટના સભ્ય હતાં. ૧૯૪૬-૪૮ માં ઉપરોક્ત સંસ્થાનાં વાઇસ-ચે-સેલર નીભાયાં.

ભારતની ન્યુ દિલ્હી ખાતેની ચિલ્ડ્રન્સ દિલ્હ સોસાયટીનાં વાઇસ-પ્રેસીડેન્ટ.

હંસાબહેનની સેવાઓની આ ટૂંકી નોંધ જ કહી આપે છે કે કેળવણી પ્રત્યેની એમની રસજ્વલિતિ કેવી ઉંડી અભ્યાસ-સાધના કરી છે !

૧૧. ઇંગ્લેસની લડતમાં

૧૯૩૦ ની ઐતિહાસિક ઇંગ્લીશ અને ૧૯૩૦-૩૨નાં
સત્યાગ્રહ આંદોલન.

“Whenever a Nation arise
It is because her Women arise
It is in women That The
National soul First awakes”

— Paul Richar

ફ્રેન્ચ તત્ત્વવેત્તા પોલ રિચારનાં વચનો વિશ્વ સમસ્તમાં આકાર
લઈ રહ્યાં છે, જે રાષ્ટ્રે કિરણો પ્રસારતી ઉપાને આવકારી છે, તે
રાષ્ટ્રે નિદ્રાની તિમિરછાયાને નસાડવાની તકાત જગાડી છે.

સ્ત્રીઓ જ્યારે એના કર્તવ્યને ફગાવી દે છે ત્યારે જ દેશ
પોતાના સ્વાતંત્ર્યને ઢોકર મારી દૂર હટાવે છે. જ્યાં જ્યાં સ્ત્રીઓનો
સાથ મળ્યો નથી; ત્યાં ત્યાં રાષ્ટ્ર ઉત્તર થયો નથી અને એથી જ
“યુનિવર્સલ” વાક્ય ઉચ્ચારાયું છે કે The hand that rocks
the cradle Rules the world.

જે હસ્ત ઝુલાવે પારણું,
તે જગત પર શાસન કરે.

સ્ત્રીને શાસનની માતા જ કહી છે.

સામાજિક ક્ષેત્ર હંસાબદેન ક્રાન્તિનાં કિરણ પેઠે પ્રકાશી ગયાં;
જુ હવે તો એમણે રાજકીય ક્ષેત્ર કદમ બઢાવ્યા. એમના ઠેવામાં
!જુની મુક્તિનો અવાજ ઝૂંજતો થઈ ગયો હતો.

અમીરાતની સહિ છોડી ગરીબાર્થથી નીતરતી દુનિયામાં જવું એટલે શહેર છોડી ગામડામાં વસવા જેવું વિકટ કાર્ય, પણ એ બધું વેડી સેવાની એમની તૈયારી જ હતી. રાષ્ટ્રમાતાની પરાધીનતા દૂર કરનારા જંગમાં તેઓ બેડાયાં.

સને ૧૯૨૭માં ગુજરાતમાં ધૂમી વળેલા સ્વાતંત્ર્યના લુવાળની આગેવાની આપણા સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ અને દરબાર ગોપાળદાસ ખાસે હતી. પરદેશી કાપડને જલાવી દેવાનું પ્રેરણાત્મક કાર્ય જોશભેર ઉપડ્યું હતું. બહિષ્કારનો ધાવક યદુ દેશનેતાઓએ આરંભ્યો હતો.

શેરીએ શેરીએ વિદેશી કાપડનો ગંજ ખડકાતો. એ કાપડના ગંજમાં વિદેશી સત્તાની જંજીરો ઝગઝગતી હતી. કાપડની હોળી થાય તો તે હોળીમાં વિદેશી સત્તાની જંજીરોને તોડવાની પ્રેરણા પવિત્ર થાય. જંજીરો તોડવાનું કાર્ય સ્વયંસેવકો અને સ્વયંસેવિકાઓએ જોર-શોરથી આરંભી જ દીધું હતું.

સ્વયંસેવકો શેરીએ શેરીએ ફરીને હાજરો કપડાં બેગાં કરતા. તેમાં વિવિધ રંગબેરંગી, સુતરાઉ, રેશમી, ચળકતાં કરુંબલ અને કસળી બધી જાતનું કાપડ તથાઈ આવેલું દેખાતું. માનવસમુદાયની હાજરીમાં એ કાપડની હોળી કરવામાં આવતી, સેંકડો ને હાજરોની મંખ્યામાં કાળા ટોપીઓ એ હોળીની જવાળામાં આવી પડતી. હોળીની ચારે દિશાએ ભયાં લુઓ ત્યાં સફેદ ટોપી, ટોપી જ દેખાતી. એ સફેદ ટોપીને મેલ ચઢ્યો ન હતો, એ સમયની સફેદ ટોપીમાં રાષ્ટ્રની સુકિત માટેની નિઃસ્વાર્થ હાક હતી અને ટોપીઓની સેના મેલ વિહોણી આઝાદીની પ્રાપ્તિ માટે રણે ચઢેલી જણાતી હતી.

કેંતી હતી ચાર દિશા ભૂંમિની,
ને આભનાં નીલદલો સહુએ
કે યુદ્ધ જોયું નયો આવું કાઈ
આ તો મહા નીડર યુદ્ધવીરો

ને મૂર્ખની જ્યોત સમી કુમારી
સંગ્રામમાં સત્ય ધરી ધસે છે.

“Although by nature of an extremely gentle and retiring disposition, the women of India, once roused, will surprise the world by their tenacity of purpose, strength of determination and spirit of martyrdom.”

(“Chieiro's World Predictions”)

સને ૧૯૨૮ માં બારડોલીમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના નેતૃત્વ નીચે “ના કર” ની લડાઈ ચાલી. સામુદાયિક સત્યાગ્રહ આદરવા માટે ગાંધીજીએ ગુજરાતમાં બારડોલી તાલુકો પસંદ કર્યો હતો. દુનિયાની દૃષ્ટિ બારડોલીની વ્યૂહરચના પર મંડાઈ હતી. ગાંધીજીનાં બોલ અને કાર્ય પર સર્વ મીટ માર્ડી રહ્યાં હતાં. આ એક અદ્ભૂત, અપૂર્વ જંગ હતો, ગાંધીજી શું કહે છે, શું કરે છે, તે જાણવાની ને જોવાની ઉત્સુકતા વિશ્વમાં જગૃત થઈ હતી. બારડોલીનો જંગ રાજકારણમાં કેવું પ્રકરણ બિંદુ કરે છે, તે અત્યે રાજનીતિજ્ઞો નિરીક્ષણ દૃષ્ટિ પ્રસારી રહ્યા હતા.

૧૯૨૯ ના ડિસેમ્બરની ૩૦ મી તારીખે ઘોષણા થઈ. આ ઘોષણા છૂટી લાહોરમાંથી. રાખી નહીના કઠિથી આ મર્જના કરનાર કોણ ?

અરે, આ તો સ્વરુપરાણી અને મોતીલાલ નેહરુનો જયો જવાહર ! સ્વાતંત્ર્યના આ સંગ્રામનું સુકાન ગાંધીજીને સોંપવામાં આવ્યું હતું.

ગાંધીજી પોતાનો વ્યૂહ રચ્યે જતા હતા; દાંડીકૂચની તૈયારી કરતા હતા. ત્યારે બીજા બાજુ સરદાર પટેલ ગુજરાતમાં ઠેર ઠેર હોળા સળગાવે જતા હતા અને પ્રચાર કર્યે જતા હતા.

૧૯૩૦ માં કાન્નિ ગળહળા બિડી. ‘ઇન્ડિયાન ઝિન્દાબાદ’ ના છુલંદ અવાજોથી વાતાવરણ ગૂંજી બિડ્યું. આકાશમાં આંધી ચડી

આવતાં જેમ પૃથ્વી પર અન્ધકાર ફરી વળે તેમ પરદેશી હકુમતને પયાળનારા સમુદાયો પર અન્ધકાર છવાઈ ગયો. તેઓ અસ્ત-અસ્ત બની ગયા, આકુળ વ્યાકુળ થઈ ગયા. તેમની તમામ બેહુકમી થઈ ગઈ.

સ્વાતંત્ર્યના ઉપાસકો પણ એ આંધીથી હણહણ મૂંઝાઈ ગયા. પરંતુ સ્વાતંત્ર્યની લાવનામાં વસેલી મિહારો તેના ઉપાસકોને ઘેરી વળેલી આંધીમાંથી બહાર ખેંચ્યા.

જુદા જુદા દરેક પક્ષના લોકોએ આંધી પાછળની લડાઈ જિંદગી,

ગુજરાતમાં ‘દાંડી’ નામનું ગામ છે એના સમુદ્ધિનારે મીઠાની લડત ઉપડી, બ્રિટિશ સરકારના કાયદાનો ભંગ કરી દાંડી કિનારે મીઠું પકવવાની શરૂઆત થઈ.

બનતા ગંભીર બની ગઈ. આ વિચિત્ર લડાઈ કેવું રૂપ લેશે, એની ચર્ચા થવા લાગી. લડાઈમાં દોષ કેટલો ઉતરશે, એ ચર્ચા પણ જોશભેર શરૂ થઈ ગઈ.

આ યુદ્ધભૂમિએ તો ધારાશાસ્ત્રીઓને, પત્ર પંડિતોને, તખ્તીઓને, ઇન્જીનીયરોને, સાહિત્યકારોને પોતાની વેદિ પર ખેંચ્યા. સુશિક્ષિત ઠંઠાઓએ ને સંસ્કારી સુંદરીઓએ યુદ્ધભૂમિને પોતાની બનાવી લીધી. માંધીજી, કાકાસાહેબ કાલેલકર, રામી આનંદ, કિશોરીલાલ મશરવાળા, અવેરચંદ મેઘાણી, સારદાજીદેવ મહેતા, જ્યોત્સ્ના શુક્લ, લીલાવતી મુન્શી અને બીજાં ખ્યાતનામ વ્યક્તિત્વો પણ સંપ્રદાયમાં દેખાયાં.

આ મનનાં ચરિત્ર નાવિકા હંસાજદેવ પણ એ જગમાં ઉપરિચત હતાં.

સને ૧૯૩૦ માં દાંડીકૂચ શરૂ કરી ભારતના રાષ્ટ્રપિતા માંધીજીએ સત્યાગ્રહનો જંગ આરંભી દીધો, યુદ્ધમાં આઝાદીના ઉપાસકોએ વિનય ભગવવા રહી પરદેશી હકુમતના કાયદાનો ભંગ કરવાનો હતો. અને તેઓ તે વીરત્વભર્યું કૃત્ય હિમતથી કરતા હતા. દેશભરમાં અસહકાર વંદનીય બન્યો હતો.

કોંગ્રેસના સમગ્ર કારોબારમાં ડેજવણી પામેલાં, સંસ્કારી, રાષ્ટ્ર પ્રત્યે અનન્ય અક્તિભાવ ધરાવનારાં અને સમય આવ્યે નેતૃત્વ ધારણ કરી શકે એવાં સામર્થ્યોની બહુ જરૂર હતી, એથી હંસાબહેનને પિકેટીંગ પર દેખરેખ રાખવાની ફરજ પડ્યા “વિગ્રહ સમિતિ” ના પ્રમુખસ્થાને યોજવામાં આવ્યાં. આ સ્થાન માનનીય હતું; પણ તેનો સ્વીકાર કરનારે ગમે તે ક્ષણે જોડના સળિયા પાછળ જવાની તૈયારી રાખવાની હતી.

એ સમયે કોંગ્રેસનું કાર્ષપણ કાર્ય હાથ પર લેવું અને નિભાવવું કઠિન હતું. કેમકે કમલે ને પતલે કોંગ્રેસનાં ધ્યેય તેમ જ શિસ્તને જળવવાનાં હતાં. વિગ્રહ સમિતિનું સુકાન ચલાવવા સાથે વિવેક મુલવવાનાં હતાં. પોતાની આબુખાબુમાં ક્રોધાવેશ પ્રજળવા ન પામે તે પ્રત્યે લક્ષ રાખવાનું હતું. હંસાબહેને ધૈર્ય, શાન્તિ, સત્ય અને મિષ્ટ ભાષા વડે કાર્ય કરવા માંડ્યું. કેટલીક મુશ્કેલીઓ સુધાં જિમી થઈ; પણ એમણે એનું નિવારણ કર્યું.

વર્ગોથી હિન્દને ગુલામીની સાંકળથી જકડી રહેલા સરકારવાદીઓ અને સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ માટે મુઠ્ઠે ચઢેલા વીર કુમારો અને કન્યાઓ વચ્ચે સંગ્રામ ચાલતો હતો.

તા. ૨૮-૬-૧૯૩૦ ના રોજ મુંબઈમાં રાયલ ઓપેરા હાઉસમાં વિદ્યાર્થીઓની પરિષદ યોજાઈ હતી. સ્વાગત-પ્રમુખ હતાં હંસાબહેન.

એમણે પ્રેરણાત્મક ભાષણ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને રાષ્ટ્રની મુક્તિ અર્થેના મહામૂલા સંગ્રામમાં જોડવાનું એલાન કર્યું અને કોલેજો છોડતાં પડેલાં ચોક્કસ કાર્યકર્મની યોજના ઘડવાની હાકલ કરી હતી.

એમણે જણાવ્યું કે હિન્દની આઝાદીની લડતમાં જોડાવાની કોંગ્રેસે જો હાકલ કરી છે, તેનો જવાબ વિચારવા માટે તમે વિદ્યાર્થીઓ આ પરિષદમાં ભેગા મળ્યા છો. વિદ્યાર્થીઓએ રાજકારણથી દૂર રહેવું જોઈએ એમ કહી માનતી નથી, કહેતી પણ નથી.

-જ્યારે તમારા દેશનું ભાવિ જોખમમાં હોય, જ્યારે સેંકડો યુવકો જોસની યાતના લોખવતા હોય, જ્યારે અસંખ્ય વિદ્યાર્થીઓએ કાયદા અને વ્યવસ્થાના નામ હેઠળ સરકારના ખાંધીઆઓએ કરેલા ભુદ્ધી કૃતકાઓ બહાદુરીથી સહન કર્યા હોય તેવા સમયે ભાવિના ઘડવૈયા સમા યુવકો ! તમે દેશની મુક્તિ અર્થેની લડાઈથી શી રીતે દૂર રહી શકો ?

આઝાદી માટેનો જંગ ચાંત ચિત્તે તમે અવસોકરો કે તરત જ તમે તમારા રાષ્ટ્રના ભાવિ ઘડતરમાં પ્રાચ્ય પૂરવા તબર યરો. કેમકે યુદ્ધની સમાલોચના જ તમને સંદેશ આપશે કે આ યુદ્ધ ઉપર જ હિન્દનું ભાવિ અવસંખી રહ્યું છે.

આઝાદીના આ સંગ્રામમાં વિદ્યાર્થીઓનો ફાળો શું હશે ?

જરૂર પડ્યે વિદ્યાર્થીઓએ કોલેજનો ત્યાગ કરવા તૈયાર રહેવું જોઈએ. અને યુદ્ધને વિજયનું રુપ આપવા માટે જે કંઈ કરવું પડે તે હિમ્મતથી માથે ઉપાડી લેવું જોઈએ. રાષ્ટ્રીય લડતમાં ફાળો આપનારા વિદ્યાર્થીઓને કંઈ પણ ગુસ્સાન થવાનું નથી. કેમકે સેવા આપવાથી તો જ્ઞાન મળશે. અલગત, અમુક સમય-પૂરતો પણ અભ્યાસ પડતો મૂકવો પડશે. પણ એનો બદલો આપોઆપ મળી રહેશે.

વિદ્યાર્થી પરિષદમાં હંસાબદેનના આ ભાષણે સરસ અસર કરી હતી.

એ સમયે લોકહલ્લમાં ગાંધીજીની લડતે પ્રેમ ઉત્પન્ન કર્યો હતો. એથી સેકો રાષ્ટ્ર-સ્વાતંત્ર્યની લડતને ઉત્સાહ, હર્ષ અને ભોગ અર્પી રહ્યાં હતાં. આવેશમાં આવેલાં ટાળાં ક્યાં શું કરશે, તે પણ એક પ્રકારનો લય રચા કરતો હતો. અને એવું કંઈપણ થવા પામે તો તેને કાળમાં રાખવાનું કામ હંસાબદેને જ કરવાનું હતું.

ક્યાંક નવજવાનો પોલીસ પ્રત્યે ઉરકેવાતા હતા. ક્યાંક સ્વયં-સેવિકાઓ વસન્તની ઢોકિલાઓ મટી ઝીખની જવાળાઓ બની બતી હતી, ક્યાંક વેપારીઓના સ્વાર્થ ઉમ સ્વરૂપ લેતા હતા. ક્યાંક

ઉમ બનેલા વેપારીઓ સામે રાષ્ટ્રભક્ત વેપારીઓ પણ પોતાના મન પરનો કાળુ ગુમાવી લાલ આંખ દેખાડી ઝઘડી પડતા હતા ને, ક્યાંક તો રાષ્ટ્રભક્ત વેપારીઓ પર હુમલાખોરો બે હાથ અજમાવી લેતા હતા.

આવી વિષમ પરિસ્થિતિ વારંવાર ઉપસ્થિત થયા કરતી. દરેક વખતે હંસાબહેન પાસે ફરિયાદ આવતી અને એ કંકાસ-કલહને શાન્ત પાડવાના પ્રયત્નો કરતાં; ઉકેલ શોધી આપતાં.

કોંગ્રેસ સમિતિમાં અનેક પેટા સમિતિઓ હતી. દરેક પેટા સમિતિ જુદી જુદી પ્રવૃત્તિ ચલાવતી. “હંસાબહેન ! આમ ચાલો ” “હંસાબહેન ! ત્યાં લાવજુ કરવા આવો.” “હંસાબહેન ! સ્વયંસેવકો તોફાને ચડ્યા છે.” “હંસાબહેન ! ત્યાં પેલા વેપારીઓ બાથબાથ આવી ગયા છે.”

“હંસાબહેન, દેશસેવિકાનું વ્યવસ્થાન થયું છે.”

આમ ચારે તરફની ફરિયાદો વચ્ચે એમણે કામ કરવાનું હતું- સભાનું કામ ચાલતું હોય અને કોઈ ઠેકાણે ટૂંક-બંધેડો થઈ પડે તો બધાં કામ પડતાં મૂકી એમણે તે તરફ દોડી જવું પડતું હતું- આ બધાં કાર્યો સફળતાથી તેઓ પાર પાડતાં. એમના અધ્યક્ષપદ હેઠળ ટેકલાંક કાર્યો તો માદમાર બન્યાં હતાં.

કેસરી રંગનાં સાડી પોશકામાં સજ્જ થયેલી સ્વયંસેવિકાઓને ન્યારે સોફાએ બ્રિટિશ સસ્ટનનની જડ ઉંઘેલા મેદાનમાં ઉતરી આવેલી જોઈ સારે-તેઓ કહેવા લાગ્યાં કે પરદેશી સત્તાનું આવી બન્યું છે.

મુંબઈની તાડીની દુકાનોના પરવાનાની હરરાજી વખતે ટાઉન-હોલ પાસે આઝાદીના જંગમાં ઉતરેલી સ્વયંસેવિકાઓએ આશ્ચર્યકારક ચોક્કસ કરવા માંડી. પરિણામ એ આવ્યું કે હરરાજીનો સંઘનો પ્રબળ નકામો થયો. તાડીની દુકાનદારીનો પરવાનો લેવા આવેલાઓને રખડાવી મારી આઝાદી-જંગની અહિંસક સિંહલોએ પરદેશી કાપડની દુકાનો આગળ ચોકી આરંભી.

આ ચોકીમાં સેવિકાઓ સાથે સેવકોએ પણ હિમ્મતભર્યો સહ-કાર આપ્યો હતો. સાતસો જેટલા ચોકીદારોએ હંસાબહેનના સમયમાં ચોકી શરૂ કરી. મુંબઈની મ્યુનિસિપાલિટી અને ઇમ્પ્રુવમેન્ટ કમિટિએ તાડીની આવક જતી કરવાનો ઠરાવ કર્યો. મુંબઈની વિલાયતી કાપડની દુકાનો તેા હાંબા સમય સુધી બંધ રાખવાનો ઠરાવ પણ એમના જ સમયમાં થયો.

સરઘસની આગેવાની

ટિળક સંવત્સરીના સરઘસનો બનાવ તેા હંસાબહેનના જીવનમાં વતનની આઝાદી માટેનો યાદગાર તળાકો છે.

લોકમાન્ય ટિળકની સંવત્સરીનો દિવસ ઐતિહાસિક તેા ખરો ને ? સ્વાતંત્ર્યવીરોમાં એમનું સ્થાન શૌર્યશરપૂર હોવા સાથે આધુનિક પણ ખરું ને ? આઝાદીનો જંગ જગાડનારાઓએ એ પ્રસંગે એક ભવ્ય સરઘસ કાઢવાનું નક્કી કર્યું.

એ ઐતિહાસિક સરઘસની આગેવાની આ મંત્રનાં ચરિત્રનાયિકા હંસાબહેને લીધી હતી. વિદેશી સરકારની તાબેદારી ઉઠાવનારા હિન્દી અફસરોએ સરઘસના સમાચાર સાંભળતાની સાથે જ સરઘસને બેરી-બંદરથી આગળ જવાની મના ફરમાવી. હંસાબહેન કંઈ થોડાં એ ફરમાનને દાદ આપે તેવાં હતાં ?

‘અમે તેા દરાબુ છે તે રસ્તે-બેરીમંદર આગળથી જ પસાર થવાનાં.’ આ નિર્ણય તત્કાળ જાહેર થયો.

રાષ્ટ્રીય હડતને શોભાવનારા એ સરઘસમાં કોંગ્રેસની કાર્યવાહક સમિતિના સભાસદો, પંડિત મદન મોહન માલવિયા, શ્રી જયરામદાસ અને કોંગ્રેસના કામચલાઉ પ્રમુખ સરદાર વલ્લભજીભાઈ પટેલ પણ પાછળથી આવી બેઠાયા હતા. આખું સરઘસ બેરીમંદર વિસ્તારમાં એરોપ્લેનેડ-આઝાદ મેદાન આગળ બેસી ગયું.

જનતામાં જિજ્ઞાસુ-વૃત્તિ સતેજ થઈ હતી:

‘ગોરાની સરકાર અને તેના તાબેદાર હિન્દીઓ કેવાં પત્રલાં લેશે ?’

મુંબઈના માળે માળે સરકારના જોડકામી લેરેલા પગલાની અને સરઘસના અગ્રેસરોની તૈયારીઓની નિરીક્ષા તેમજ પ્રતિક્ષા થતી હતી.

સરઘસ પોતાનો નક્કી કરેલો માર્ગ બદલે છે કે કેમ, એ જ આ વખતે જોવાનું છે. આ પ્રતિક્ષા નિરીક્ષા મુંબઈના માનવ હૈયે ડોકિયું કરતી હતી.

હિન્દુ, મુસ્લીમ, ખ્રિસ્તી, પારસી છત્યાદિ કોમની બહેનોમાં તો ઉત્સાહ, જોશ, અને ગર્વ હલકાતાં હતાં. એમનાં પૈકીનાં જ એક બહેનની આજેવાની હેઠળ સરઘસ ધમંડી ગોરી સરકારનો સામનો કરી રહ્યાં હતાં.

અખબારનવેશોમાં પણ ઉત્સાહ પ્રવર્તી રહ્યો હતો.

બધાં આખી રાત બેઠાં. ઉપરથી વરસાદ પડે, પવન ફૂંકાય, તોયે બેઠાં.

કોઈએ વાયુને કે મેથને મચક ન આપી. ગોરી સરકારને કેમ મચક આપે ?

વરસાદ અને પવનના તોફાન વચ્ચે સરઘસ રાતભર બેસી રહ્યાં. ખાવાપીવાની દરકાર સહુએ છોડી દીધી. ઓઢવા, પાથરવાની તો એ આંધીમાં વાત જ થી હોય ?

સવારમાં પાણી અને ક્રીયડથી રંગદોળાયેલાં કપડાં બદલવા હંસાવેલે ત્યાંથી ગયાં; એટલામાં તો આજેવાનોની ધરપકડ થઈ માંડી ને લાઠીચાજ પથ્થુ શરુ થઈ ગયો. સરકારે ભારતની આગાહી માટે લડનારા સુનંદા સેનાપતિઓને વીણી વીણી પકડવા માંડ્યા હતા. હંસાવેલે કપડાં બદલવા ગયાં ન હોત તો અવશ્ય તે પકડાઈ ગયાં હોત.

હિન્દી સ્વાતંત્ર્યની તત્વારીખમાં ચમકી ઉઠેલા એ સરઘસ પછી થોડા દિવસે બીજું એક સરઘસ યોજાઈ.

એની સરદારી પણ હંસાળહેને લીધી.

આ સમયે કોંગ્રેસ “સત્યાગ્રહ પત્રિકા” બહાર પાડતી હતી. સરકારી અમલદારો એને લયાનક લેખતા હતા. ‘સત્યાગ્રહ પત્રિકા’માં કોંગ્રેસે ઉઠાવેલી આઝાદીની લડતનો કાર્યક્રમ અપાતો અને મહત્વના રાષ્ટ્રીય કાર્યોની નોંધો સુઢાં થતી.

આ સમય કોંગ્રેસ માટે નાજુક હતો. કોંગ્રેસની કાર્યવાહક સમિતિ પર ગેરો અમલદારો કરડી દષ્ટિ ફેંકતા હતા. કોંગ્રેસની કાર્યવાહક સમિતિનું નામ રટવું એનું નામ જ જોલમાં જવાનું કારણ શોધવું; કેમકે એ સમિતિને સરકારે ગેરકાયદે બંધેર કરી હતી. આમ કરવાથી રાષ્ટ્રની ધગશ મરી જશે એવું બ્રિટીશ સરકારે ધાર્વું હશે પણ એની એ ધારણા ધૂળમાં મળી ગઈ કેમકે સમિતિ ગેરકાયદે બંધેર કરવાથી રાષ્ટ્રપ્રેમનો જુસ્સો જવલત જાન્યો. આપણાં હંસાળહેન તો સમિતિની સલામાં હાજરી આપવા દિલ્હી પહોંચ્યાં.

હંસાળહેન દિલ્હીથી મુખર્ષ આપ્યાં, એ વખતે પરદેશી હકુ-મતના રખેવાળોએ એમને ગ્રિફતાર કર્યા. અદાલતે એમને ત્રણ માસની જેલની સજા ફરમાવી.

આ રીતે કોંગ્રેસ સમિતિના પ્રમુખ તરીકેની એમની યાદગાર પ્રવૃત્તિનું ઇનામ કહો કે પ્રમાણપત્ર જ કહો તે એમને મળ્યું.

સમિતિના પ્રમુખ તરીકે એમણે અદ્વિત કામ પાર પાડ્યાં એ સમયે એમની ઉંમર તેત્રીસ વર્ષની હતી. આ એમની કારકિર્દી. સને ૧૯૩૦ ના સપ્ટેમ્બર માસની આ વાત.

૧૯૩૦ ની સાલના સત્યાગ્રહના આંદોલન પછી કોંગ્રેસની એક બેઠક કરાંચીમાં મળી હતી. એ બેઠકના પ્રમુખ હતા સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ. આપણાં હંસાળહેન પણ એ અધિવેશનમાં ગયાં હતાં. એ સમયે ગાંધીજીના નિવાસસ્થાનમાં ઘણી વાર એ જતાં. મૂળથી જ એ ઓછાં બોલાં અને તેમાં અગણી વ્યક્તિઓ આગળ તો તેઓ મોં

બાંધ રાખતાં. એ જોઈ ગાંધીજીએ એક દિવસે હસીને એમને કહ્યું :
“બોલે તેનાં બોર વેચાય.”

અને ખરેખર આજના જમાના માટે તો ગાંધીજીએ ઉચ્ચારેલી એ કહેવત જ્યાં જોઈએ ત્યાં સાચી પડી રહી છે. ઘણાં માણસો જોર જોરથી બોલીને પોતાનું કાર્ય પાર પાડે છે. આ યુગ જાહેર ખજાને છે. લોકોનાં માનસનો અભ્યાસ કરનારાઓએ જાહેરાત નામનું એક અદ્ભુત શસ્ત્ર શોધ્યું છે. વારંવાર જે દેખાયા કરે, વારંવાર જે ગ્રંથગાયા કરે, વારંવાર જે વાંચવામાં આવે એ વસ્તુ સારી હો કે નરસી, પણ લોકો તો તેને સ્વીકારે છે. આ પ્રભાવે બની રહ્યું છે; જૂતકાળમાં પણ બની ગયું હશે; પણ હું તો માનું છું કે જેનાં બોર સારાં હોય તે વગર બોલે પણ વેચાઈ જવાનાં. જે ન વેચાય તો સમજવું કે બોર ખરીદનારા બોરપારખુ નથી. અને જ્યાં સાચા બોર-પારખુઓ જ ન હોય ત્યાં તો સડેલાં બોર પણ બોલીને વેચી શકાય. આજે જગતમાં આ જ સ્થિતિ પ્રવર્તી રહી છે. જ્યાં બોલ બોલ કરવાની જ બોલબાણ છે ત્યાં ગાંધીજીએ ઉચ્ચારેલી કહેવત નિરર્થક કેમ લાગે ?

ધીમુ અને ઓછું બોલનારાં, શાંત અને દૃઢ મુખમુદ્રાવાળાં, સદાય પ્રવૃત્તિમય રહેતાં હંસાજહેન મુખજ શહેર ‘યુદ્ધસમિતિ’ના પ્રમુખ નિમાયાં ત્યારે ઘણાને નવાઈ લાગી હતી.

હંસાજહેન દેશાભિમાની છે, લોકસેવાને એમણે હૈયે વસાવી છે, જાહેર કાર્યોમાં એ રસ ધરાવે છે—આ બધું એમના મિત્રા જાણતા હતા; પણ આ “સંગ્રામ સમિતિ”ના અધ્યક્ષપદની જોખમદારી તેઓ કબુલ કરશે અને તેના ઉપર પરિણામ-જેલયાત્રા કે તેથી પણ વધારે કપરું દુઃખ વેકવા તૈયાર થશે તે જાણતા ન હતા.

દેશમુક્તિ કાળે વિલાપત જઈ ચડેલા બાપુ સને ૧૯૩૧ ના અંતમાં નિરાશ થઈને હિન્દમાં પાછા આવ્યા. બ્રિટીશ સરકારના દંડ-

યમાં ઇન્સાનિયતની રોશની પ્રકટાવવા ગાંધીજીએ અનેક પ્રયાસો કર્યા; પણ બ્રિટીશ સરકારના લાગ્યમાં તે સમયે હિન્દને સ્વતંત્રતા આપવાની કીર્તિ લખાઈ નહિ હોય એથી ગાંધીજી નિષ્ફળ થઈ વિલાપ-તથી પાછા ફર્યા, એમ કહેવું અતિશયોકિત લઈ નથી.

ગાંધીજી હિન્દમાં આવ્યા કે તરત જ બ્રિટીશ સરકારે ૧૯૩૨ ના જન-સુઆરીમાં “ઓરડીનન્સ રાજ્ય”નો ફતવો બહાર પાડ્યો. આ ફતવાની પાછળ સરકારનો મેલો ખરાદો ટ્રેન્સિસની તમામ પ્રવૃત્તિઓને છૂંદી નાખવાનો હતો.

મુખર્મીમાં દિનપ્રતિદિન પકડાપકડી તથા લાઠીચાર્જના બનાવો સાધારણ બની ગયા.

આ સમયે “ઇમરજન્સી પાવર્સ ઓર્ડીનન્સ” અનુસાર હંસા-બહેનને પરહેજ કરી જેલમાં મોકલી દેવામાં આવ્યાં.

જેલમાંથી છૂટ્યા પછી હંસાબહેને ટ્રેન્સિસ-પ્રવૃત્તિઓને સંગઠિત કરવા માંડી. એમનાથી નિષ્ફળ રહી ચક્રાર્થ નહિં.

જેલ અનુભવોનું એક વિશિષ્ટ સ્થાન છે. એ સમયે રાષ્ટ્રીય સરકારની જેલો નહિ; પણ આપણને ગુલામ માની રહેલી પરદેશી હકુમત હેઠળની જેલો હતી.

પરદેશી સરકારના તંત્ર હેઠળની અને રાષ્ટ્રીય સરકારની હકુમત હેઠળની જેલો વચ્ચે આસમાન અને જમીન વચ્ચે હોય છે એટલે તફાવત હોય છે. એ સમયે જેલમાં સજવડો ગણવા કરતાં અગવડો ગણવાની ફરજમાં મૂકાવું પડતું. આજે સજવડો વધારવામાં આવી છે. છતાં જેલ તે જેલ જ.

જેલમાં આજુબાજુના વાતાવરણનો અભ્યાસ થતો હોય છે. જેલના સત્તાવાળા તથા મોકરોના સ્વભાવ બહુવા ગમે છે. જેલમાં આવેલી ઠાઈ પણ વ્યક્તિએ જેલના કાયદા કાનૂનને અનુસરવું પડે છે.

૧૨. રાજકીય સુધારા અને વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ

સને ૧૯૩૪ માં શ્રીમતી હંસાબહેન મુંબઈ કોંગ્રેસ પ્રાંતિક સમિતિનાં સભ્ય બન્યાં.

સને ૧૯૩૬-૩૭ ની સાલમાં નવા રાજકીય સુધારા અમલમાં આવ્યા. એ નવીન સુધારાથી સ્ત્રીઓને વિશાળ મતાધિકાર મળ્યો; અને તે મતાધિકારનો સારો ઉપયોગ પણ તેઓએ કરી દેખાડ્યો.

દીર્ઘકાળથી બંધનમાં રહેલી સ્ત્રીઓ લોકશાસનપદ્ધતિના તંત્રમાં લાગ લઈ શકશે નહિ; તેમ જ તેમના મતાધિકારનો યોગ્ય ઉપયોગ પણ કરી શકશે નહિ, એવા સુકાદો આપી બેઠેલા સંકુચિત વિચારના એક સમુદાયને સ્ત્રીઓએ સાવ જુઠા પાડ્યો.

ચૂંટણી પછી કોંગ્રેસે હિન્દના અગ્રિયાર પ્રાન્તોમાંથી ૭ પ્રાંતોમાં પ્રધાનપદ સ્વીકાર્યું. સંયુક્ત પ્રાન્તોમાં તે પ્રધાનમંડળમાં શ્રીમતિ વિજયાલક્ષ્મી પંડિતે પોતાની નિયુક્તિનો સ્વીકાર કર્યો. હિન્દના અર્વાચીન ઇતિહાસમાં પ્રધાનપદનો સ્વીકાર કરનારાં એક બહેન નીકળ્યાં; તે જ તેનું ગૌરવમય પહેલું પાતું.

પ્રધાનમંડળમાં સ્ત્રી-શક્તિને લાવવાની ઉચિત ધરખા વ્યક્ત કરતા મૂર્તિમંત બનાવનારું શુભકૃત્ય તે હિન્દના અર્વાચીન ઇતિહાસનું ખીજું યશસ્વી પાતું.

યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેયતાઃ ત્યાં નારી-સન્માનનું લાન બળે છે, ત્યાં ઉદય રૂપી દેવતા રમતો થઈ જાય છે.

જગતના પુરાણ યુગમાં સ્ત્રીઓએ સર્વદેવે તેમની શક્તિ અર્પણ કર્યાનાં અનેક દૃષ્ટાંતો નોંધાયાં છે.

શ્રીઓએ ધરનું રસોડું સંભાળવું, દેવમંદિરોમાં જઈ દર્શન કરવાં, લગ્નોત્સવોમાં સુંદર વસ્ત્રાભુષણો પહેરી દર્શ માણવો, સામુસસરાની અને જેઠજેઠાણીની આજ્ઞાનું પાલન કરવું, સંતાનોને ઉછેરવાં, ગાય બેંસ દોહવાં, દહીં છાશ માખણ તૈયાર કરવાં-આટલું નાનકડું ક્ષેત્ર શ્રીઓને પાછળથી સોંપાયું છે. 'બેરી છુદ્ધિ પાનીએ' આ કહેવત પણ એવા જ દાઈ યુગમાં સર્જાઈ છે, જ્યારે સમાજનાં મુકાન મહા-મૂર્ખાઓનાં હાથમાં સપડાયાં હશે.

કન્યાઓને ગરીબ ગાય બનાવી દેનારો મહામૂર્ખયુગ જગતના લગભગ બધા પ્રદેશોમાં અંત પામ્યો છે. અલગત, હજી એના પડછાયા અનેક સ્થાનોમાંથી છુંસાયા નથી. કાલક્રમે તે ય છુંસાઈ જશે. હું જે પ્રકારનો ઉદામવાદી છું તે પ્રકારનાં અસંખ્ય નર-નારીઓ શ્રીઓને નડતા પડછાયાને એવા છુંસી નાખશે કે તે કેવળ ઇતિહાસના કાળા પાને જીવતા રહી શક્યા હશે.

શ્રીઓની ઉત્પત્તિ મંત્રધર્મમાં મેં તમારી સામે ઇતિહાસ-પુરાણની ધટના ગાઈ મંત્રજાવી. હવે હું મૂળ મુદ્દા આગળ જઈ ?

ચૂંટણી અને હંસાબહેન

કેમિસે નવા બધારણ મુગળ ધારાસભાની ચૂંટણીમાં ભાગ લેવાનું નક્કી કર્યું, તે વખતે શ્રીઓ માટે અનામત રખાતી બેઠક માટે ઉમેદવારી કરવાનું હંસાબહેનને કહેવામાં આવ્યું. પણ અખિલ મહિલા પરિષદમાં શ્રીઓ માટે જુદી બેઠક રાખવાની જરૂર નથી, એ તાત્પર્યની એક યાદી સરકારને મોકલવામાં આવી. તેમાં હંસાબહેન અચેસર હતાં એથી શ્રીઓની અલગ બેઠક માટે ઉમેદવારી કરવાની હંસાબહેને અસક્રિય દર્શાવી.

એમણે ધારાસભા-લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલની બેઠક માટે ઉમેદવારી કરી, તે જનતાએ એમની સેવાઓ લક્ષમાં લઈ એમને ચૂંટી કાઢ્યાં. એ ચૂંટણીજંગ ખેલાયો. હતો સને ૧૯૩૭ માં.

વિધાપીઠનાં વિધાતા

કોંગ્રેસ તરફથી મુંબઈ ઈલાકા માટે પ્રધાન મંડળ નીમાયું, તેમાં તેઓ પાલમિન્ટરી સેક્રેટરી નીમાયાં અને એમને કેળવણી પ્રધાન બાળાસાહેબ ખેરનાં મંત્રી તરીકેનું કામ સોંપાયું.

હંસાબહેનની રસરુચિ જ કેળવણીમાં.

એમણે અપૂર્વ ઉત્સાહથી પોતાને ફાળે આવેલી જવાબદારી પાર પાડવાનો યત્ન શરુ કર્યો.

કેળવણી કેવા પ્રકારે કેને અપાવી જોઈએ, એ સંબંધમાં એમનો અભ્યાસ જોડો હોવાથી એમણે અનેક જાણકારો મંત્રણ પામે તેવી પ્રગતિ મુંબઈ ઈલાકાના કેળવણીક્ષેત્રે કરી દેખાડી.

હંસાબહેને માત્ર શિક્ષણક્ષેત્રે સેવા આપી છે, એમ નથી. કચડાયેલા સમૂહને પણ એમણે સાંભળ્યો છે.

સને ૧૯૩૬ ના માર્ચ માસમાં અમદાવાદમાં ગુમાસ્તાઓની હાડમારીઓ સામે પોકાર ઉઠાવવા એકત્ર થયેલી ગુમાસ્તા પરિષદનું અધ્યક્ષપદ એમણે સ્વીકાર્યું હતું.

એ પરિષદના સ્વાગત પ્રમુખ શ્રી સરખેજકરે હંસાબહેનને ઉદ્દેશ્ય કરતાં જણાવ્યું હતું :

‘આ પરિષદના પ્રમુખપદ માટે મરવી ગુજરાતનાં વીરાગના અને મુંબઈનાં એક અમંગલ્ય મહાસભાવાદી થીમતિ હંસાબહેનને મેળવવા માટે અમે અમારું અહોભાગ્ય માનીએ છીએ. એમની હાજરી એ જ અમારી પરિષદની સફળતા છે. એમના જયનાદથી વેપારીઓની ભમણા લાગી જશે. એમની પ્રેરણાથી અમારામાં સંઘર્ષણ ફળવાશે. એમની ઘોષણાથી કર્તવ્યનિષ્ઠ સેવાધારીઓ આ કચડાયેલી જનતાનાં દુઃખો નિવારવા કમર કસશે. એમના એક જ હુકારે વંદીથી વરડાયેલા પામર ગુમાસ્તાઓમાં જીવ આવશે, ઉત્સાહના ફૂવારા છૂટશે, એમનો પ્રયત્ન નાદ જેટલાંય હેવાં હચમચાવી મૂકશે. અને એક વખતના રીયાના તથા તિરસ્કૃત હાલતમાં યુકાયેલા હોટલના છોકરાઓ પ્રત્યે ધારાસભા

અને સમાજ સહાનુભૂતિની દૃષ્ટિથી જોતાં થશે. શ્રી હંસાબહેનની સલાહ અમને માર્ગદર્શક થઈ પડશે અને એમનો અવાજ વાતાવરણમાં પરિવર્તન લાવશે.’

કચડાએલા સમૂહની આગેવાની લેનાર વ્યક્તિની હંસાબહેનની કાર્યપ્રણાલિકા પ્રત્યે જેવી અદ્ભુત શ્રદ્ધા !

સને ૧૯૩૯ માં બીજી વિશ્વયુદ્ધ આરંભાયું. કેંગ્રેસે બ્રિટીશ સરકારને પોતાની યુદ્ધનેમ જાહેર કરવાની માગણી કરી.

સરકારે કેંગ્રેસની માગણીને નકારી.

કેંગ્રેસે પોતાની યુદ્ધ વિરોધી નીતિ જાહેર કરી. પ્રાંતીય પ્રધાનોએ પ્રધાનમંડળમાંથી રાજીનામાં આપ્યાં.

૧૯૪૦ માં વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ શરૂ થયો. ક્રીપ્સ-વાટાઘાટો ચાલી. હંસાબહેને એ સત્યાગ્રહમાં ચાહોમ ઝૂકાવ્યું.

સને ૧૯૪૦-૪૧ ના વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહમાં પણ એમને પાંચ માસની સજા ફટકારવામાં આવી. એ સમયે એમને સરોજિની નાયડુ સાથે યરોડા જેલમાં પૂરી દેવામાં આવ્યાં.

આ પ્રમાણે કેંગ્રેસ જેવી હિન્દની અગ્રત્યંતી રાજકીય સંસ્થામાં એક સેવિકા તરીકે સેવા આપી ધીમે ધીમે પોતાની કામગીરીથી તથા સ્વાગતિથી નેતૃત્વ પ્રાપ્ત કરી તેમણે રાજકીય ક્ષેત્રે અગ્રિમ સ્થાન મેળવ્યું.

૧૩. પત્રકારત્વ અને સાહિત્યક્ષેત્ર

પત્રકારિત્વ અને સાહિત્યક્ષેત્ર

બીસમા શતકના પહેલા ને બીજા દશકામાં પત્રકારત્વના આકાશમાં સ્ત્રીઓનાં દર્શન યતાં ન હતાં. ઔપચારિક ભાષાની અખબારી આલમ પુરુષોથી ઉભરાતી હતી. જાણે એ ક્ષેત્ર સ્ત્રીઓને પ્રવેશવા દેવાનો મનાઈ હુકમ મેળવ્યો ન હોય !

બીજા દશકાના અંતમાં ગ્રંથાગારામાં નામ સંભળાવા લાગ્યાં; તે પછી શારદવાડીમાં; પત્રકારત્વના ક્ષેત્રે તે નીલમંડલ.

સને ૧૯૧૯ માં હંસાબહેને લંડન યુનિવર્સિટીમાં પત્રકારત્વનો અભ્યાસ કર્યો. એમના દિમાગમાં લેખનપ્રવૃત્તિ આ સમય અગાઉ વસી ગઈ હતી; એથી પત્રકારત્વના અભ્યાસમાં એમને રસ પડ્યો; ને પદ્ધતિસર અભ્યાસથી એમણે પ્રગતિ પ્રાપ્ત કરી.

સને ૧૯૨૦ માં હંસાબહેને વિલાયતથી હિન્દુસ્તાન આવી હિન્દુસ્તાન સાપ્તાહિકનાં સહયોગી તરીકે કામ કર્યું.

મુંબઈમાં લેગિની સમાજ તરફથી એક પત્રિકા પ્રકટ થતી હતી; તેના તંત્રી તરીકે હંસાબહેને માનદ્ સેવાઓ આપી. ‘પુષ્પ’ નામના બાલમાસિકમાં પણ એમણે સંપાદકીય આધિપત્ય આપ્યું. ‘લેગિની સમાજ પત્રિકા’નું તે તે જ્યારથી શરુ થઈ ત્યારથી પાંચ-૭ વર્ષ એમણે સંચાલન કર્યું.

“ધી નેશનલ કાઉન્સિલ ઓફ વિમેન ઈન ઇન્ડિયા”ના જુલે-દીનની પ્રથમ શરુઆત કરી આપવામાં એમણે સારી મદદ કરી હતી.

ઉપરાંત તટસ્થ પત્રકારની જૂમિકા ધારણ કરી સ્વતંત્ર રીતે પણ અનેક સામાયિકામાં એમણે પોતાના ઉદ્ઘાત વિચારો વહેતા મૂક્યા છે.

આજેય વૃત્તપત્રીય કે દૈનિક પત્રકીય ક્ષેત્ર મહિલાઓનું જોમ ફાટ્યું નથી; ત્યારે આ તો ત્રણ દશકા-પૂર્વેની તે ક્ષેત્રની ઇતિહાસ-કંડિકા થઈ.

એ સમયે વૃત્તપત્રીય કે દૈનિક પત્રકીય ગ્રનમાં પદ્ધતિસર ચમકી જીકનારાં બહેનો હતાં જ ક્યાં ?

ગુજરાતી ભાષી સ્ત્રી પત્રકારોનો ઇતિહાસ હંસાબહેન ઉઘાડે છે એમ કહેવું નિર્ભેળ સત્ય છે.

હાઇસ્કૂલ અને કોલેજમાં અભ્યાસ કરતાં હતાં, તે સમયથી જ હંસાબહેન સાહિત્યસ્નેહમાં મગ્ન અનુભવતાં. કલ્પનાનાં ઉડ્ડયનની, ડાહ્યનની અને ચિંતનની મગ્ન તો સરસ્વતીને આજીવનનારાંઓ જ માણી શકે.

હંસાબહેન તો ચિંતનમાં એવાં નિમગ્ન બનતાં-બને છે કે ક્ષણે સુધી આ નિર્જીવ મનાતી સૃષ્ટિને વિસારી કવિતાની જીવંત દુનિયામાં વિહરતાં હોય છે. કાવ્યરસિકોએ જ વિશ્વમાં નાટકનું સર્જન કર્યું છે.

એમની કૃતિઓ

- (૧) બાલવાર્તાવલિ
- (૨) કિશોર વાર્તાવલિ
- (૩) ઋક્તિમણી
- (૪) બાવલાનાં પરાક્રમે
- (૫) ગોળીગારની મુસાફરી
- (૬) અરુણનું અદ્ભુત સ્વપ્ન
- (૭) ત્રણ નાટકો અને બીજાં એકાંકી
- (૮) હેમ્લેટ (ભાષાંતર)
- (૯) વેનિસનો વેપારી (ભાષાંતર)

(૧૦) મોલિયરનાં બે નાટકો

(૧૧) વાલ્મીકિ રામાયણનું સમ્પ્રસાદી ભાષાંતર

(૧૨) Women under Hindu Law of Marriage & Succession.

(૧૩) Tract on Post war Educational Reconstruction & Civil Liberties.

(૧૪) Adventures of King Vikram.

હંસાગહેને આજ સુધીમાં અગ્રિયાર ગ્રન્થો ગુજરાતી ભાષામાં અને ત્રણ અંગ્રેજી ભાષામાં લખ્યા છે. અંગ્રેજી ભાષામાં વિવિધ વિષયો પર ગ્રન્થલેખન કરવું કેટલું કઠિન કાર્ય છે, તે તો સહેજે સમજી શકાય તેવી બાબત છે. એમની ત્રણ કૃતિઓ જ કહી આપે છે કે એનાં કર્તાનું અંગ્રેજી ભાષા-જ્ઞાન કેવું વિસ્તૃત અને સમૃદ્ધ છે !

હવે હું એમની ગુજરાતી કૃતિઓ સંબંધે કંઈક કહું.

અંગ્રેજી સાહિત્યમાં શેક્સપિયરનું જે મહત્વ છે, એવું જ મહત્વ ક્લેન્ડ સાહિત્યમાં મોલિયરનું મનાય છે. જગતના હાસ્યસાહિત્યમાં તો મોલિયરની કૃતિઓનું સ્થાન હજી સુધી મોખરે રહ્યું છે. હંસાગહેને શેક્સપિયર અને મોલિયર જેવા વિખ્યાત નાટ્યકારોની જે થોડી કૃતિઓ ગુજરાતી ભાષામાં આપી છે તે તો હિન્દી પ્રકારની સાહિત્ય-સેવા જ થઈ.

ઉત્તમ પંક્તિનાં નાટકોના બાવાનુવાદ અને ભાષાંતર અધરાં છે. મૌલિક નાટકોનાં સર્જન એનાથી બે વધારે અધરાં છે. બંનેમાં જોડા અગ્વાસ નોંધ્યો. હંસાગહેને ભાષાંતરો આપવા ઉપરાંત મૌલિક નાટકો આપણને આપ્યાં છે. ‘સાવિત્રી’ અને ‘ત્રણ નાટકો’ આ બંને એમની સરસ મૌલિક નાટ્યકૃતિઓ છે.

એમણે બાળસાહિત્ય લખ્યું છે ને વીણી વીણી ભેંચું કરી તેનું સંપાદન મુદ્દાં કર્યું છે. ‘સાવિત્રી’ જેવું નાટ્યસર્જન કરનારાં હંસાગહેન

બાળકોનું જીવન ઘડતર કરનારું સાહિત્ય સર્જન કરે અને તેમાં જીવન ન આવે તે તેમની વિચિત્રતા છે.

આજથી લગભગ પાંત્રીશ વર્ષ પૂર્વે એમણે બાળ-વાર્તાવલિ નામે બે પુસ્તકો પ્રકટ કર્યાં. એમાં બાળકોને આડકતરું શિક્ષણ આપનારી વાર્તાઓ અપાઈ છે. આજે પણ એ વાર્તાઓ જૂની લાગતી નથી. એકતાનો મહિમા દોષ કાળમાં ઓછો થવાનો નથી; એ જ મહિમા વાર્તાઓમાં જીવકાય છે. ‘સાત પૂછડિયો ઉંદર’ કે ‘ચલ રે તખ્તડા તકુક તકુક’માંની વાઘ, વરુ, રીંછ ને વાંદરા આડેથી માર્ગ કાઢતી ડોશી કે કોડીમકું ખાવા માટે તણસતા કાગડાની તપશ્ચર્યા, મગરના હાથમાં સપડાયેલા વાંદરાના ઉગારાની યુક્તિ અને ગોળની જીંત, શેરડીના દાંડા ને કોપરાના છાપરાના ઘરમાં રહેતી બકરી બેન આ બધા બાળકો માટે જરાપણ અનપયા પાત્રો ન હતાં. એમનો પરિચય આ બાલ વાર્તાવલિમાં સુંદર રીતે કરવામાં આવ્યો છે.

‘બાલકોનાં પરાક્રમે’ પુસ્તકમાં એક સરખો રસપ્રવાહ વહે છે. અદ્ભુત રસિકતા સાથે રોમાંચક સાહસનાં તત્ત્વોને વાર્તામાં વણી સેવાયાં છે. આ પુસ્તક પ્રખ્યાત છટાલીયન પુસ્તક મીનોડાઓનું ભાષાન્તર છે.

‘ગોળીબારની મુસાફરી’ અંગ્રેજ લેખક ડીન સ્વીફ્ટની જમમશદ્દર વાર્તા ‘ગુલીવર્સ ટ્રાવેલ્સ’ નો અનુવાદ છે. સને ૧૯૩૨ માં હંસા બહેને આ પુસ્તકનો અનુવાદ કરી તેને પ્રકટ કર્યું.

પુસ્તકના પહેલા ભાગમાં હીમણા વામનજીઓના પ્રદેશમાં મુસાફરી કરતાં કેવાં સાહસ ખેડવાં પડે છે, કેવાં પરાક્રમે કરવાં પડે છે અને કઈ કઈ જાનની મુશીબતો વેઠવી પડે છે, એનું સરસ આલેખન છે. બાળકોને આ પુસ્તક દ્વારા ‘સાહસ કરો’ નો સંદેશ મળી રહે છે.

‘અરુણનું અદ્ભુત સ્વપ્ન’ જેવાં પ્રવાસનાં પુસ્તકોની આપણે ત્યાં અછંત છે. હંસાબહેને પોતાના પ્રવાસની રમરણ-રેખાઓમાં ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક ઘટનાઓના રંગ ભરી આ કલાત્મક રેખાદર્શનો

આપણને આ પુસ્તકદ્વારા અર્પણ કર્યાં છે. વાંચતી વખતે આપણે આપણને જ અરજી માની બેસીએ તેવું આકર્ષણ લેખનમાં ઉત્પન્ન થયું છે. ગરુડરાજ અરુણને જાપાન, અમેરિકા, ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ, ઇટાલી, મિસર તથા મધ્ય એશીયા પર ઉડવન કરાવે છે; ને તે તે દેશોના જૂત તથા વર્તમાન વિષે સંક્ષિપ્ત ખ્યાલ આપે છે, સાથે સાથે કાલ્પનિક ઉડવનોની રસમય ગૂંચણી તેમાં ગૂંથી લેખિકાએ વાચકોને મુગ્ધ કરી મૂક્યા છે. ધર્મ, કળા, ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ, ભાષા, લોકકથા, વગેરેને આમાં તે દેશનાં વર્ણનો સાથે વણી લેવાયાં છે.

બાળસાહિત્યને નામે કેટલુંય સાહિત્ય જમાવા કરે છે; પણ એ પ્રકટ થયેલાં પુસ્તકોમાં બાળકોને વિકાસની કેડી પર પગ ઠેરવતા કરે તેવું સાહિત્ય બહુ જ ઓછું હોય છે. ન્યારે આ પુસ્તક કુમાર-કુમારીઓ માટે પ્રેરક છે. પુસ્તકમાં આવતાં વર્ણનો જીગોળનું શિક્ષણ આપે છે. બાળકોની જિજ્ઞાસા-વૃત્તિને આમાં સંતોષ મળતો રહે છે.

ગુજરાતી ભાષામાં પ્રવાસનું આવું માહિતીપૂરક પુસ્તક આ પહેલું છે.

બાળકોએ પોતાના દેશ ઉપરાત પરદેશોમાં કેવાં કેવાં વિક્રમે થાય છે, તે જાણવા જરૂરી હોય છે. પરદેશોમાં ક્યાં ક્યાં આદર્શોનું પાલન થાય છે, કંઈ કંઈ આવડતોને મહત્ત્વ અપાય છે-આ બધી વાતો જાણવી અગત્યની છે. બાળકોમાં સ્વદેશભિમાનની એવના પ્રકટે એવી ઘટનાઓ એનાં આંખ કાન પર મૂકવી આવશ્યક હોય છે.

એ બધું આ પુસ્તકમાં સરલ રીતે વણી લેવાયું છે. મળ તો એ છે કે આવું માર્ગદર્શક પુસ્તક ક્યાંય નીરસ થતું નથી. આ પુસ્તક બાળસાહિત્યના ભટોળમાં સમૃદ્ધિ રૂપ છે.

અક્ષરજ્ઞાન પૂર્વેનું બાલસાહિત્ય રમનગમતોમાં દટાયેલું છે. દરેક દેશ અને પ્રાંતની જૂની રમતોમાં બાલકનું ઘડનર કરનારું સાહિત્ય હોય છે જ, પણ એનું સંશોધન કરવા પ્રત્યે અભ્યાસ ભરપૂર બાન દાઈએ દોડાવ્યું નથી. અક્ષરજ્ઞાન પ્રાપ્તિ પછીનું બાળસાહિત્ય ગુજ-

રાત્રી ભાષામાં જેઓ બહારથી લાગ્યાં; તેમાં હંસાગદેનનું પ્રધાન સ્થાન છે એમ વારંવાર કહેવામાં અતિસયોક્તિ નથી.

હંસાગદેને ભાષાંતર કરેલું નાટક લો કે જાળ સાહિત્યનું પુસ્તક લો, એમાં ભાષાશૈલી સાદી છતાં ગૌરવશીલ અને પ્રાસાદિક દોષ છે. એમના પ્રત્યેક પુસ્તકમાં સાહિત્યસેવા તરતી દોષ છે અને સાહિત્ય-સેવા માટે એમણે ઉન્નત સુંદર પ્રવેશ પર્બદ કર્યો જ દોષ છે.

“હિમાલય સ્વરૂપ” નાટકમાં હંસાગદેન આખાપ જનસમૂહની સામે અને સમાજ રચના સામે એક રમૂજ ભર્યો પ્રશ્ન મૂકે છે.

વિધવાને ઓળખવા માટે તેના નામ અક્ષય “મંજા સ્વરૂપ” ઉપાધિ લગાડાય છે, તો વિધુરોના નામ આગળ “હિમાલય સ્વરૂપ” ઉપાધિ શા માટે મૂકાવી ન જોઈએ ?

આ નાટકે હંસાગદેનને મહા વિરોધી અને અદ્ભુત ક્રાન્તિકાર લેખે ઓળખાવે છે.

એમણે ભાષાંતર કરેલા ‘હેમ્સેટ’ નાટકની પ્રસ્તાવનામાં સ્વ. પ્રૌદે-સર બળવંતરાય કલ્યાણગય ઠાકોર લખે છે:

‘કરણ્યધેસોથી આપજ્ઞા અર્વાચીન સાહિત્યમાં ઐતિહાસિક નવ-લની શરુઆત થઈ, એ જાણીતું છે. શ્રી મનુસાધ્યે અર્વાચીન હિંદમાં સામાજિક સુધારાનો ઇતિહાસ લખવાની મહત્વાકાંક્ષા દેટલાંક વર્ષો લગી સેવેલી, તે સાંસ્કૃતિક અભિચારે તે ધણીને નવાઈ જેવું લાગશે, પણ તે તો રાજપ્રકરણી અને વહીવટી સેવામાં લાગી ગયા અને એ અદેખી રોકાણીની પ્રતિષ્ઠા એવી કે સેવકને વિદ્યા, વિજ્ઞાન, કલા, સાહિત્ય કે બીજા કોઈ વ્યવસાય માટે પૂરતો સમય મુકત રાખે જ નહિ. ત્રીજી પેઢીએ હંસાગદેને મહત્વાકાંક્ષા તો ‘ન લિંગે નહિ વયે’ એ ન્યાયે અથવા પ્રાકૃત બોલીમાં ‘ખજુવો તો કુંગર લૂંટવો તો લંડાર’ એ ધોરણે પોતાની સાહિત્યસેવા માટે મહાકવિ શેક્સપિયરનાં નાટકો જેવો અત્યંત ઉન્નત સુંદર પ્રદેશ પર્બદ કર્યો છે અને તેમણે હેમ્સેટનું ભાષાંતર કર્યું છે.’

ઉપરાંત શેક્સપિયરનું Merchant of Venice નું “વેનીસનો વેપારી” નામના નાટકનું ભાષાંતર કર્યું છે.

આ પ્રમાણે એમનાં પુસ્તકોમાં પણ જે પ્રદેશ પમંદગી પામ્યો હોય છે તે સુંદર જ હોય છે. એમાં વાર્તા-વહન અને પાત્રાલેખન સ્પષ્ટ અને જ્યક્ષંત હોય છે.

અંગ્રેજીમાં Humorous ‘હ્યુમરસ’ શબ્દ છે. હંસાળહેનની ભાષાશૈલી હ્યુમર રમૂજ આપે છે. ધખાણો દ્વારા તે ટંકાર સુદ્ધાં કરે છે.

એમણે ‘રામાયણ’ જેવા મહાગ્રન્થનું સમશ્લોકી ભાષાંતર કર્યું છે. એમનો સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ અને તે પ્રત્યેનું મમત્વ અને કાણુ આ ગ્રન્થમાં દેખાઈ આવે છે.

શુજરાતી સાહિત્યના અનેકવિધ ક્ષેત્ર ને ઉપક્ષેત્ર હંસાળહેને આપેલી સેવાઓ પ્રત્યે આપણા વિવેચકોએ પૂરતું લક્ષ પહોંચાડ્યું જણાતું નથી.

સાહિત્ય પરિષદના સંચાલકોના સ્મરણપત્રે પણ હંસાળહેને કરેલી શિક્ષણની તપશ્ચર્યા જ અંકાઈ લાગે છે.

હું ય આજ સુધી એમને જીવનશૈલીકાર તરીકે ઓળખતો રહ્યો છું; પણ એમનાં પુસ્તકો વાંચ્યા પછી મેં એમને સાહિત્યકાર લેખે પણ ઓળખ્યાં છે.

૧૪. હંસાખલેન, કલા અને કલાપ્રેમ

સાહિત્ય, સંગીત, ચિત્ર અને શિલ્પ આ ચાર લલિત કલાઓ વર્ગેથી વિશ્વમા વિખ્યાત છે. એ ઉપરાંત પાંચમી લલિત કલા સેખાષ નથી.

નાટક, કાવ્ય, નવલ, નવલિકા ઇત્યાદિ સાહિત્યના કોઇ પણ ઉપાંગનુ સર્જન કરે તે સાહિત્યકાર અને સાહિત્યકાર તે સાહિત્ય-કલાનો સર્જક-કલાકાર.

નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઇ, શામળબદ્, લાલજી, નાકર, પુરીબાઇ, પ્રેમાનંદ, દયારામ, અખો, ભોજો, ધીરો, નંદશંકર, નર્મદાશંકર, દલપતરામ, ગોવર્ધનરામ, કલાપી, કાન્ત, જટિલ, મંચિન, નરસિંહરાવ, નાનાલાલ, રમણભાઈ નીલકંઠ, બળવંતરાય હાકોર, વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ, ઝવેરચંદ મેઘાણી, અરદેશર ખખરદાર, લલિત, ખેટાદકર, રમણલાલ વર્મા-તલાલ અને બીજાં કેટલાંક સાહિત્યના કલાકારો સાહિત્યાકાશના તારાઓ.

આદિતરામ, દ્વિયાજ્ઞાન, પં. ઓમકારનાથ અને એવા જ બીજા સંગીતાકાશમાં તારાઓ-સંગીત કલાકાર.

બે પચ્ચીસી પૂર્વેનો ગુજરાતી સંગીત કલાકારોનો બધો ઇતિ-હાસ અંધારપટમાં પડ્યો છે.

‘નૃત્ય અને મંગીત’ આ બે જુદી જુદી કલાઓ નથી; સંગી-તમાં નૃત્ય, ગાયન અને વાદન ત્રણેનો સમાવેશ છે. “સમ્સંગીત=સંગીત આ છે વ્યુત્પત્તિ.

—નર્તક સંગીતકલાકાર છે.

—ગાયક સંગીતકલાકાર છે.

—વાદક સંગીતકલાકાર છે.

અભિનેતાને લલિતકલાકાર માનવામાં આવ્યો નથી. કેમકે તે સર્જક નહિ; પણ સર્જકના સર્જનને અદા કરનારો અદાકાર છે. ત્રીજી લલિતકલા તે ચિત્રકલા.

વિદ્યમાન સાહિત્યકલાકારો અને સંગીતકલાકારોનાં નામ મેં આપ્યાં નથી; તે પ્રમાણે ચિત્રકલાકારોમાં જેઓ વિદ્યમાન છે તેમનાં નામનો અત્રે હું ઉલ્લેખ કરતો નથી.

વિદ્યમાન સંગીત-કલાકારોની અગ્રાઈના સંગીતકારોનો ઇતિહાસ જેમ અંધેરપછેડીમાં છે, તેમ ચિત્રકારોનો પણ.

ચોથી લલિત કલા છે શિલ્પકલા.

હીરો સલાટ ગુજરાતનો શિલ્પી-શિલ્પકલાકાર. ઉપરાંત અનેક હશે, છે; પણ સંશોધકોએ તે પ્રત્યે લક્ષ આપ્યું હાજતું નથી.

શિક્ષિત અને મંસ્કારી લોકો કલાના મર્મને પારખી લે છે. એથી જ તેમનામાં કલાપ્રેમ જન્મે છે. કલા પ્રત્યેનો અનુરાગ સાધારણ વસ્તુ લેખાર્થ નથી. ધરતીના પટે આજ મુઘીમાં અસંખ્ય રાજ-રાજેન્દ્રો અને ધનકુબેરો થઇ ગયા છે; પણ કલાના ઉપાસકોની તો અલ્પ સંખ્યા જ રહી છે.

લગ્યાન શંકર અને તેમનાં પત્ની પાર્વતી જાને નૃત્યકારો. એટલે કે સંગીતકલાકારો હતા.

લંકાનો રાજા રાવણ ગાયક એટલે કે સંગીતકલાકાર હતો. એણે પોતાની મધુર ગાયકી વડે શંકરને પ્રસન્ન કર્યા હતા.

મહાભારત સુખનો કહ્યું સરસ ગાયક હતો. તેણે પોતાની ગાયકી વડે પરશુરામને પ્રસન્ન કર્યા હતા.

લગ્યાન શ્રી કૃષ્ણ તો સાહિત્યકલાકાર ઉપરાંત નૃત્ય અને વાદન એટલે કે સંગીતકલાના સ્વામી હતા.

કૃષ્ણના પ્રેમની લક્ષ્મી રાધા નૃત્યકાર હતી.

પાંડુપુત્ર અર્જુને સ્વર્ગ (આજના તિબ્બત)માં પાંચ વર્ષ વસી નૃત્યકલાની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી.

સમુદ્ગ્રમ સરસ વાદક અને ગાયક હતો.

વિક્રમાદિત્ય સરસ ગાયક હતો.

આ ઉપરાંત અનેક રાજપુત્રો અને રાજ્યાલાઓમાં લલિતકલાકારો થયા છે. પણ આપણે એ દિશામાં મંત્રાધન કરવા પ્રયે લિમ્બુકતા દેખાડી નથી.

મહાભારત યુગમાં મયદાનવ મહાન રથપતિ (architect) હતો. એનાં સિવાય બીજા અનેક રથપતિઓ પણ થયા છે. ને ઇતિહાસના પાને પણ ચઢ્યા છે.

આજ પૂર્વે ક્યાં ક્યાં ક્યા ક્યા ચિત્રકારો થયા, તેના પ્રયુત્તરો પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી ચે મળી રહે ને જૂનાં રથપત્યો અવલોકવાથી ચે તેની પ્રાપ્તિ થાય. દર્શાંત લેએ બાણાસુરની પુત્રી ઉપાએ સ્વપ્રમાં ઢાઇ રાજકુમારને નિરખ્યો ને તે પરવશ બની ગઇ. એ સમયે ઉપાની એક સખીએ દરેક દેશના રાજકુમારનું ચિત્ર દોરી દોરી ઉપાને દેખાડ્યું. એ ચિત્ર દોરનારી ચિત્રલેખા.

ભારતના ચિત્રકારો, શિલ્પીઓ, ગાયકો ને નૃત્યકારોના ઇતિહાસ ગ્રંથો પ્રકટ થવા જરૂરી છે.

‘ભારતના નૃત્યકારો અને ગાયકો, ઉત્તમ છે,’ આ વાક્ય સાચું છે. ‘ભારતના સંગીતકારો ઉત્તમ છે.’ આ વાક્ય પણ સાચું છે. પણ ‘ભારતના નૃત્યકારો અને સંગીતકારો ઉત્તમ છે,’ આ વાક્ય સાચું નથી; અર્થદોષથી ભરેલું છે.

દેશના સાહિત્યકારો, સંગીતકારો, શિલ્પીઓ અને ચિત્રકારો કલાના સર્જકો છે. શુતકાળમાં આપણે ત્યાં ચમકીને અદશ્ય ચચેલા કલા-સ્વામીઓને પાઠ્યપુસ્તકોના પાને ચૂકવા જોઈએ.

કલાની અને કલાકારની ખરી કિંમત કલાસર્જકોને જ હોય છે, નથી. જેઓ કલાકાર નથી હોતા; તેવાં સૌ પુરુષો ચ કલા અને કલાકાર પ્રત્યે અદ્ભુત, અનસ્ત સદ્ભાવ ધરાવતા હોય છે.

ડૉ. મીસીસ મીરા લામ-એમ. સી. ચાગલા, શ્રી મુખ્ય દલીમીંગ-શ્રી હસાપડેન
ચાને ચિન્મલાલકમી પંડિત. [૧૯૪૭]

શ્રીમતી હસાપડેન પડોદરા મ્યુઝીયમના કમિટેટર ડૉ. મટન સાથે [૧૯૪૮]

આપણા હંસાગ્રહેનના હૃદયમાં કલા માત્ર પ્રત્યે રનેહભાવ છે. કલાકાર માત્ર પ્રત્યે સદ્ભાવ છે.

સને ૧૯૪૮ માં વડોદરા ખાતે અમદાવાદના ચિત્રકાર શ્રી હજીનલાલ બંધવના ચિત્રપ્રદર્શન વખતે આધુનિક કલાકારોનાં ચિત્રો વિષે એમણે કહ્યું હતું:

‘આપણા કલાકારો ચિત્રો દોરે છે, તે કાં તો અજંટાની શુક્ર-ઓનાં અગર પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિનું અનુકરણ હોય છે. આપણે ત્યાં શુજરાતમાં ખરી કલાનાં દર્શન કરાવનારા અને કલાને વિકાસ આપનારા કલાકારો જૂજ ગ્રંથામાં છે. શુજરાતના કલાકારો છે તે સોડોના છે. આપણે સોક્રાટીની વાતો કરીએ છીએ. એ કલાકારો સોક્રામાંથી જ આગળ આવ્યા છે. સોક્રમાંથી જ એમને પ્રેરણા મળી છે.

પહેલાના વખતમાં રાજ્યો કલાને ઉત્તેજન આપતા. આપણો દેશ સ્વતંત્ર થયો છે અને દેશના સર્વાંગી વિકાસ સાથે કલાનો વિકાસ ક્ષત્રિયથોગ્ય છે. કેવળ ચિત્રકાર નહિ, પણ સંગીતકારનો પણ વિકાસ ક્ષત્રિય થોગ્ય છે. કલાકારો જૂએ ન મરે એ સોક્રાએ બોલાવું છે તો જ સોક્રાસનનો ખરો અર્થ ખરોખર જળવાશે. સોક્રાસનના જમાનામાં સોક્રાએ જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં પોતાનું વર્ચસ્વ બતાવવું બોધ્યું, શિક્ષણની દૃષ્ટિએ કહું તો જે શિક્ષણમાં કલાનો રસાસ્વાદ ના લઈ શકાય તે શિક્ષણ અધૂરું છે એટલે શિક્ષણ અને કલાને નજીક લાવવાં અને સોક્રા કલાને સમજે ને એની નિકટમાં આવે એ જરૂરી છે. સોક્રા સોક્રાનો લાભ નહિ લે તો સોક્રામાં જ કલાદૃષ્ટિ નથી એમ કહેવાશે.’

હંસાગ્રહેનનાં દાદીમા નંદાગૌરી નાનપણમાં ખુબમુરત અને જુદા જુદા રજવાડામાં ખુબ ફરેલાં એટલે સારાં ધરેણી-કપડાંનો બહુ શોખ. એકંદરે સુંદર વસ્ત્ર તરફ પશપાત. પિતાને પણ દાદીમા જેટલો જ કલા પ્રત્યે પ્રેમ. ઘરમાં બધું વ્યવસ્થિત અને ઠીકઠીક મમે.

સારી કારીગરી અને કલાને ઉત્તેજન આપે. સારા સારા ગવૈયા ખાસે ગાયનના જલસા પણ વારંવાર ગોડવે.

આ કલાપ્રેમ અને સૌન્દર્યપ્રેમ હંસાગહેનમાં વારસામાં ઉતર્યો છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી.

તેઓ કલાના એક ઉમંગી અભ્યાસી અને કલાકારોની કદર કરનારાં કલાપારખુ છે.

લુદા લુદા માસિકમાં અને સામાયિકમાં કલા અને રસને લગતા લેખો દ્વારા એમણે કલાનાં અંગોની વ્યવસ્થિત ચર્ચા કરી છે. કલાનો સાચો અર્થ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવ્યો છે. લેખોમાં કલા વિશેની સૂક્ષ્મ સૂઝ વર્ણવે આવે છે.

એમણે એક ઠેકાણે જણાવ્યું છે કે કલાકાર યોગસાધના કરે તો તેની કલા પણ સમૃદ્ધ થઈ શકે. કોઈ પણ કલાની સિદ્ધિ માટે પહેલાં તો કઠોર તપશ્ચર્યા કરવી પડે છે. કલાકારે તમે તેવા મંત્રોગોમાં પણ ધૈર્ય ગ્રમાવવું જોઈએ નહિ.

કોમોધમાં લક્ષ્મ કવિ દયારામજયંતિ સમારંભ પ્રસંગે હંસાગહેન જણાવ્યું હતું : ‘ વર્ષો પહેલાં પણ એક વાર મને અહીં આવવાનું આમંત્રણ મળેલું. પણ આવી શકાયું નહિ.

આજથી ચોવીસ વર્ષ હંપર મારાં લગ્નપ્રસંગે ગરબાનો કાર્યક્રમ રાખ્યો હતો. તે વખતે લક્ષ્મ કવિ દયારામની ગરબી “ રયામ રંગ સમીપે ન જાતું ” પસંદ કરી હતી. એ વેળા મારા કાકા હાજર હતા. તેઓ વિદ્વાન હતા. તેમણે મને પૂછ્યું હતું : ‘ તું એ ગરબો ગાશે ? ’

મેં હા પાડી. કેમકે હું રયામ રંગ સમીપે જવાની હતી. મેં એ ગરબો ગવરાવ્યો પણ ખરો (hear hear હસાહસ). આ પ્રસંગ હતો સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૮ નો ગુજરાતના ગૌરવરૂપ લક્ષ્મકવિ શ્રી દયારામની ૧૭૧ મી જન્મજયંતિનો.

એમણે જણાવ્યું : ‘ દયારામભાઈની ગરબીઓએ સ્ત્રીઓના હૃદય જીતી લીધાં છે. એ ગરબીઓનો શબ્દે શબ્દે હૃદયસ્પર્શી છે. સ્ત્રીનાં

હૃદયની કુમાશ લકતકવિ દયારામ બાણુતા હતા. ગરબીની એકે એક પંક્તિ વાંચીએ તો આપણને ખ્યાલ આવે કે તેમાં હૃદયની કેવી કુમાશ ભરી છે. દયારામની ગરબીઓનો રચકાર આખા ગુજરાતમાં ગુંજવો જોઈએ. ગુજરાતને દયારામ તરફથી જે સાહિત્યનો વારસો મળ્યો છે તે ગુજરાતનો ગરબો આખા હિન્દુસ્થાનમાં વખણાયો છે અને આવા ગરબા ખાસ કરીને શરદ્દુસવર્મા કાયમ ગવાયા જરૂરી છે. દયારામની ગરબીઓ તો ગુજરાતનો આગવો વારસો છે.

દયારામભાઈનું આપણે સ્મારક રચવું જોઈએ પણ તે કૃત્રિમ ન હોવું જોઈએ. ખરેખર સ્મારક તો એ છે કે એ મહાન વિભૂતિની યાદ હરહમેશ તાજી રહે.

‘ માધુર્યે’ ઝરતી રસિક (ગરવી) પ્યારી દયારામની ’ એ કદી ભૂલી શકાય નહિ દયારામની વાણી તમારા હૃદયમાં ઉતારો. વધુ સંસ્કારી બનો; ત્યારે જ સાચું સ્મારક કર્યું કહેવાય. ’

મુખ્ય રાજ્યના પાંચમા કક્ષા પ્રદર્શન પ્રસંગે હંસાબહેને જણાવ્યું હતું: ‘ પ્રદર્શનોનો હેતુ કેવળ કલાકારોને ઉત્તેજન આપવાનો ન હોવો જોઈએ; પરંતુ લોકોમાં પણ કળા પ્રત્યે અભિરુચિ પેદા થાય એ હોવો જોઈએ. એક વખત તો કળા આપણા જીવનમાં ઓતપ્રોત હતી અને હોવી પણ જોઈએ. કારણ કળા એ બાલ્ય-બહારથી જોવાની વસ્તુ નથી. એ કેવળ ચિત્રો કે સિલ્પમાં જ વસી નથી; પરંતુ જીવનની રાજિંદી ચીજોમાં પણ કળાને સ્થાન છે. એક વખત તો આ વસ્તુરિચિતિ આપણે ત્યાં હતી જ. આપણી જૂની કારીગરીમાં કેટલી બધી કલા હતી ! આપણાં ઘરો, આપણું રાય રચીણું, આપણાં ઓઢના પહેરવાનાં વસ્ત્રો એ સર્વ કલામય હતાં. આપણા ગુજરાતનાં શહેરો જ આવી વિવિધ કામગીરી માટે કેટલાં પ્રખ્યાત હતાં. આજે તો એ કલારસ જાણે આપણાં જીવનમાંથી ઉડી જ ગયો છે. નથી આપણામાં રંગના સુમેળની પિંચાળ રહી કે ના વસ્ત્રોના ઘાટની.

આ રસ પાછો લાવવા માટે બાળકોને નાનપણથી જ સૌન્દર્ય પિંછાની શોધ એવી કેળવણી આપવી જોઈએ. '

ડૉ. જીવરાજભાઈએ વડોદરામાં નાટ્ય મહોત્સવ પ્રસંગે જણાવ્યું હતું :

‘કેવળ વ્યક્તિના જ ઉત્કર્ષ માટે નહિ, પણ સમાજના અને દેશના ઉત્કર્ષ માટે પણ સતત પરિશ્રમમાં આનંદ લેવાની કળા આપણે શીખવી જોઈએ. હંસાગ્રહેન એ રીતે શિક્ષણ સાહિત્ય અને ખીજી કલાઓમાં ધણો રસ લે છે. અમે પ્રવૃત્તિઓની અથવા તો રસોની વહેંચણી કરી લીધી છે એમ માનો તોય હરકત નથી. '

આ રપ્પટીકરણ સચોટ અને વિનોદમય હોવા સાથે કેવું ગંભીર !

તે સાગરે તો જૂંમિને વધાવી,
ક્રીધા વિભાગે રસકુંજ પંથે,
પુન્યે ભર્યા જીવનમાં કલાને
સ્થાપી અને વંદન છે કરેલાં,
જુમિ નમે સાગરને સદાયે,
કર્તાવ્ય તો છે દુયનાં વિવિધ;
તો યે ન વિશ્વે વિપ્રુટાં ગણાયાં,
અબિધ, ધરા, એ પણ વિશ્વ એક.

શ્રી હંસાબહેન મહેતા ડૉ. રાધાકૃષ્ણન સાથે (યુનેસ્કો) પેરીસમાં. [૧૯૫૮]

યુનેસ્કોમાં ૧૯૫૮ના નવેમ્બરમાં મળેલા અધિવેશનમાં ભારતના પ્રતિનિધિ તરીકે-યુનેસ્કોની કારોણારી સમિતિના અધ્ય.

૧૫. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ-માનવ હક્કો અને શ્રી હંસાળહેન

જગત્પ્રાધવતાના વેરી જતેને વસુધૈવકુટુંબકમ ના પ્રેમ પંથે લાઇ જવા, દારૂગોળા અને વિનાશક અણુચત્રોના વારસદારોને વિનાશ પંથેથી શાંતિને માર્ગે વાળવા, તોપોની ગર્જના, બોંબ ધડાકાનો કાળો કકળાટ, લાયલીન દશાને લીધે વિહ્વળ જની ગયેલાં સ્ત્રી પુરુષો અને અને જાળકોનો કશું વિલાપ અને કારમી ચિચિયારીઓ મિટાવવા માટે સને ૧૯૪૫ માં સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંઘ (U. N. O.) નો જન્મ થયો. જો કે પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધને અંતે પણ એકું યુદ્ધ ફરી નિવા માટે રાષ્ટ્રસંઘની લીગ ઓફ નેશન્સ (League of Nations) ની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. પરંતુ તે સંસ્થા પણ રાષ્ટ્રો વચ્ચેની સંસ્થાઓની ઉરીફાઇ અને વેરવૃત્તિને પરિણામે નિષ્ફળ નિવડી અને એ સંસ્થાના મુખ્ય સ્થાપક રાષ્ટ્રો જ એના સભ્ય ન જન્યા. અંતે એ સંસ્થાની નિષ્ફળતામાંથી જ ખીજું વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થયું અને એનાં પરિણામથી દોષ દેશને સંતોષ ન થયો. ત્યારે દુનિયાનાં આગળ પડતાં રાષ્ટ્રોએ ભેગા મળી ફરીથી રાષ્ટ્રસંઘ જેવી પણ તેથી વધુ શક્તિશાળી સંસ્થા સ્થાપવાનો નિર્ણય કર્યો. અને આજથી ૧૭ વર્ષ પહેલાં ૨૪ મી ઓક્ટોબર ૧૯૪૫ ના દિવસે સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ (United Nations Organisation) નો જન્મ થયો. ૫૦ દેશોના રાષ્ટ્રોએ સાનફ્રાન્સિસ્કોમાં વારંવાર થતાં યુદ્ધને અટકાવવા માટે ૧૯૪૫ માં એક સંમેલન ભર્યું. શાંતિ સ્થાપવાના પ્રયત્નોના મંડાલ મંડાયા. એક ઠક્કપટ્ટી (Charter) તૈયાર થયો અને આ સંમેલને સંયુક્ત

રાષ્ટ્રોનો ખતપત્ર અને નવી આંતરરાષ્ટ્રીય ન્યાય અદાલતનો ધારો ધડી કાઢ્યાં. દસ્તાવેજો નોંધાયા અને ખતપત્ર મંજૂર થયું.

સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંસ્થાનું બંધારણ વગેરે વિગતો વોશિંગ્ટનમાં મળેલી કન્ફરન્સ ઓફ સ પરિષદમાં નક્કી થયાં. ચીન, ફ્રાન્સ, રશિયા, અમેરીકા અને ગ્રેટબ્રિટન એ પાંચ વડાઓની અનેકી સલામતિ સમિતિની ચાવી રૂપ સંસ્થાની સ્થાપનાની દરખાસ્ત કરવામાં આવી.

ખતપત્ર ઉપર ૧૯૪૫ માં સહીઓ થયા પછી જગતમાં ધણું પરિવર્તનો થયા છે. આમાં સૌથી મોટો ફેરફાર તે રાષ્ટ્રીય જાગૃતિનો પ્રયંક જુવાળ, જેને પરિજ્ઞામે અનેક રાષ્ટ્રોને સ્વાધીનતા મળી છે. ૧૯૬૦ ના નવેગ્ગર સુધીમાં સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંસ્થાની સભ્ય સંખ્યા ૯૯ ની થઈ છે. અન્ય સ્વાધીન જનતાં રાષ્ટ્રો પશુ તેના સભ્યપદને ઉપરે ઉભેલાં છે.

ઠાકપણુ રાષ્ટ્રના ઘર આંગણના કાર્યક્ષેત્રમાં આવી જતી બાબતોમાં સંસ્થાએ વચ્ચે પડવાનું નથી. આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધોમાં ધાક ધમકી કે સંસ્થાના ઉદ્દેશો સાથે ઠાકપણુ રીતે અસંગત હોય તે પ્રમાણે બળના ઉપયોગથી દૂર રહેવાનું છે.

સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંઘનું કાર્ય મુખ્યત્વે ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચાયેલું છે (૧) સંરક્ષણ સમિતિ, (૨) વાલીપણાની સમિતિ, અને (૩) આર્થિક અને સામાજિક સમિતિ.

ભારતના પ્રતિનિધિ

સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘમાં ૧૯૪૫ માં સર રામાસ્વામી મુદ્દલીયાર, અને સને ૧૯૪૬ માં શ્રીમતિ વિજ્યાલક્ષ્મી પંડિત ભારતનાં પ્રતિનિધિ તરીકે ગયાં હતાં. એશિયાઈ પ્રજાની દક્ષિણ આફ્રિકામાં થતી અવદશા ભારતને કલંકરૂપ લાગી. સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંસ્થાની બેઠકમાં એમણે એ મુદ્દો ઉઠાવ્યો. ફિલ્ડ માર્શલ જનરલ રમટસ એમના વિરોધી હતા. પશુ શ્રીમતી પંડિતમાં અસાધારણ સૌંદર્ય, અપ્રતિમ શુદ્ધિમત્તા, અને

વિચારની તેજસ્વીતા એટલાં બધાં શક્તિશાળી હતાં કે જનરલ રમટસ અકળવકળ થઇ ગયા હતા. ૧૯૪૯ માં પણ “આઝાદ હિંદ” ના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમણે કામગીરી બજાવી.

શ્રી હંસાબહેનનો ફાળો

શ્રીમતિ હંસાબહેને હિંદનાં પ્રતિનિધિ તરીકે સારી સેવા આપી છે. તેમણે “સ્ત્રીઓનું સ્થાન” (Status of Women) એ કમીશન પર અને પછી માનવહક્ક (Human Rights) કમીશન ઉપર અને ૧૯૪૭ માં “યુનો” ની આર્થિક અને સામાજિક સમિતિ પર કામ કર્યું છે.

તા. ૨-૯-૧૯૪૮ ના રોજ વડોદરામાં તેમનું જાહેર સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું. સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંસ્થાનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, કાર્ય-ક્ષેત્ર તથા કાર્યસિદ્ધિ સગંધે તેમણે ખ્યાલ આપ્યો હતો.

“માનવહક્કો” સગંધે તેમણે જણાવ્યું હતું કે “અલ્પેક વ્યક્તિએ દરેક વ્યક્તિનો અધિકાર જળવવો જોઈએ એ જ અણિ-સાનો ખરો અર્થ છે. અને આમ કરીશું તો જ સમાજ ઉન્નત થશે. ફ્રાંસીસનું મૂળ કારણ માનવ-અધિકારની અવગણના છે. માનવ-હક્કો અંગેની પરિપક્વતા અત્યાર સુધી અમે ત્રણ વખત મળ્યા છીએ. સને ૧૯૪૭ ના જાન્યુઆરી, ૧૯૪૭ ના નવેમ્બર અને ૧૯૪૮ ના જુન માસમાં. માનવ અધિકારની વ્યાખ્યા દરેક જગ્યાએ છે. આ કમિ-શનનો ઉદ્દેશ માનવ અધિકાર કયા છે તે સ્પષ્ટ કરવાનો છે. એ માટેના ખરડાનું કામ હાથ ઉપર લેવામાં આવ્યું છે. આ ખરડા ઉપર ખૂબ ચારાધાટ ચાલી હતી. આ ખરડો એક અનન્ય જાહેરનામું છે. પણ કાયદાનું બંધન નથી. આપણે કહીએ છીએ કે માનવ-અધિકાર આત્મા છે. એવા માનવ અધિકારનો ભંગ થયો હોય તો આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદો લગાડી ન શકાય, પણ એ એક જાતની ઘોષણા છે. એનું નૈતિક બંધન હોય. પણ કાયદાનું બંધન આજે નથી, ભારતે સાઉથ

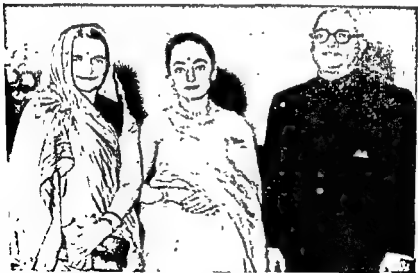
આફ્રિકા સામે ફરીયાદ કરી. આપણે કહ્યું કે માનવ હક્કો માટે કાંઈ પણ કાયદાનું બંધન હોવું જોઈએ અને જે આનો ભંગ કરે તેને શિક્ષા પણ થવી જોઈએ. છેવટે અમને જીત મળી, અમે કહ્યું કે આ ખરડો ફક્ત ખરડો નહિ પણ (Convention) કરાર હોવો જોઈએ. જીનીવામાં અમે મળ્યા તે વખતે નહકા થયું કે આ જાહેરનામું નહીં પણ કરાર છે અને આને માટે ટ્રાય સિક્ષા કરે, શી રીતે કરે અને કેવી રીતે, તેનો અમલ થાય તે જોવાનું છે. એટલે એને અમલમાં આણવા માટે કાંઈક તો કરવું જ જોઈએ. જીનીવામાં એ માટે નાની સમિતિ મળી હતી. કેટલાંક રાજ્યો આની વિરુદ્ધમાં હતાં-છે. આ માટે આંતરરાષ્ટ્રીય યોજના કરવી જોઈએ. કેટલાક એમ માને છે કે આનાથી આંતરરાષ્ટ્રીય સત્તા ઉપર તરાવ પડે છે. કેટલાકને આ વસ્તુ ગમતી નથી, પણ એ સઘળાનો ય વિચાર આ બાબતમાં કાંઈક કરવાનો છે.

માનવ-અધિકાર માટે પણ ખૂબ વાટાઘાટ થઈ છે. આપણે બેદલાવ ન રાખવો જોઈએ. ઇશ્વરના ચતુર્થમાં બધા સરખા છે. પણ કોઈ પણ સત્તાને ગળે આ વાત ઉતરવી સહેલી નથી. સત્તા વ્યક્તિને સ્વતંત્રતા આપવા માગતી નથી. જ્યાં જ્યાં એક રાજ્ય પોતાના હાથમાં બધી સત્તા લઈ લે અને બીજાને વાણીનું સ્વાતંત્ર્ય ન આપે અથવા જેને લોકશાહી રાજ્ય Democratic State કહે છે તેમાં બહુમતી પણ લઘુમતીનું સ્વાતંત્ર્ય છીનવી લે એ પણ હિંમતવાળું ગણ્ય નથી. બહુમતિ દરેક જાણતી સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરે, લોકશાહી Democratic સમાજમાં ઉચ્ચ નીચના ભેદ ન હોય. દરેકને વાણી સ્વાતંત્ર્ય મળવું જોઈએ. પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે સ્વતંત્રતા એટલે સ્વતંત્રતા નહિ. ”

માનવ-હક્કના ખરડાના ત્રીજા વિભાગ વિશે શ્રી હંસાજહેને જણાવ્યું હતું કે કાળા ગોરાના, પુરુષ અને સ્ત્રીના, મીલમાલીક અને મજૂરના, રમૂસ અને અરમૂસના બેદલાવ ન હોવા જોઈએ. ત્રીધી-

ઈશ્વરના ડેલીગેટ મી. ડારવીશ સાથે શ્રીમતી હંસાબહેન મહેતા [“યુનો” ની સોશયલ વર્ક્સ એક્સપર્ટની કમીટીના સભ્ય તરીકે] [જાન્યુઆરી ૧૯૫૯]

યુનોના પરમેનન્ટ ડેલીગેટ સી. ઝવે. જા અને મીઝીસ જા સાથે શ્રી દયાબેન મહેતા

જનો જન લીધો; તે પણ માનવ-અધિકારનો ભાગ થયો હતો. આપણને કોઇને કોઇનો જન લેવાનો અધિકાર નથી. જીવવાનો અધિકાર દરેકને દોવો જોઇએ. કોઇને શુભામ તરીકે આપણે ન રાખી શકીએ. વેઠ અગર જીલમથી કોઇને આપણે અમુક નોકરી કરાવી ન શકીએ. મમે તે હોય તેને દેહકૃષ્ટ ન આપી શકીએ. કાયદાની દૃષ્ટિએ બધા સરખા છે. અને કાયદા સર્વને સરખા લાગુ પાડવા જોઇએ. બાળ-પણમાં માબાપ છોકરાંઓને પરણાવે છે, એ ન થવું જોઇએ. બંનેની સંમતિ, પુરુષ અને સ્ત્રીની સંમતિથી લગ્ન થવું જોઇએ.

હાપવાળાઓ મમે તે જાતના સમાચાર ન જાપી શકે. બંને કોમ વચ્ચે ઝઘડા ઉપસ્થિત થાય એવાં લખાણો ન લખી શકે. અને આ બાબતમાં પણ પરિવર્તનમાં અમે ચર્ચા કરી હતી. તમને બધાંને એકઠાં મળવાનો અધિકાર છે. પણ એકઠાં મળીને ભાંગફેડ કરવાનો અધિકાર નથી.

સને ૧૯૪૯ માં શ્રીમતિ હંસાબહેને ભારતના પ્રતિનિધિ તરીકે “યુનો”ના માનવ-હક્ક કમિશનમાં સભ્ય તરીકે લેક સક્સેસમાં બરાયેલી “માનવ-અધિકાર સમિતિ”ની જૂઠી બેઠકમાં હાજરી આપી હતી અને “માનવ હક્ક” માટેના કાનુન અંગેના મુસદ્દો ઘડવામાં ભાગ લીધો હતો અને સાથી સંસ્થાના પંચમાં ભારત તરફથી તેમણે સખત ઝુંબેશ ચલાવી હતી.

માનવ-અધિકાર સમિતિની જૂઠી બેઠક લેક સક્સેસમાં ૨૯ મી માર્ચથી તે ૧૯મી મે લગી મળી હતી. આ બેઠકમાં મુખ્ય કાર્યક્રમ તો માનવ-અધિકારનો કાર-Convention of Human Rights-અમલમાં મૂકાય અને એનો ભાગ ન ધાય તે અંગેની યોજના ઘડવાનો હતો. ગઈ બેઠક વખતે આ બંને પ્રશ્નો જણાયા હતા; પરંતુ એના પર નિર્ણય લેનાં પહેલાં, જે જુદાં જુદાં મંતવ્યો હતાં; તેના પર, સંલુકત રાષ્ટ્ર-મંડળનાં સભ્ય રાષ્ટ્રો શું કહે છે; તે અવગણ માટે એક પ્રશ્નાવલિ મોકલવામાં આવી હતી. લગભગ સાડે રાષ્ટ્રોમાંથી સાત કે

આઠ રાષ્ટ્રોએ આ પ્રજાવસિના ઉત્તરે પાડવ્યા હતા. બાકીનાંઓને કાં તે આ પ્રશ્નો બાબત રસ નહોતો કાં તો શું જવાબ આપવો તેની ગમ નહોતી; કે પછી જાણી જોઈને એના પર મીન સેવકું એમને ઉચિત લાગ્યું હશે; એ જ કારણે આ ઔદાસીન્ય માટે આપી શકાય

માનવ અધિકારને કાર અટકું શું અને એ કાર દેની દેની વચ્ચે, એ પ્રશ્ન પહેલો ઉપસ્થિત થાય છે. માનવ અધિકારની વિશ્વ-ઘોષણા (Universal Declaration of Human Rights) માનવ અધિકારના તાર્વિક સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન કરે છે. એટલે માનવ અધિકારની વ્યાખ્યા કયાં છે એ વાંધો દક્ષિણ આફ્રિકાએ એક વખત લીધો હતો તે વાંધો એ ઘોષણા આપ્યા પછી ઉઠાવી શકે નહિ - પરંતુ એ સિદ્ધાન્તોને અમલી રૂપ આપવા માટે એનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરવાનું રહે કે જેથી એમાંના કોઈ અધિકારનો સંમ થતાં એના પર સ્પષ્ટ રીતે તહોમત મૂકી શકાય. આ સ્પષ્ટીકરણ કરવા માટે અમુક રીતે કાયદાની ભાષા વાપરવી પડે. એટલે માનવ અધિકારની કાયદાસરૂપમાં વ્યાખ્યા એ કાર (Convention).

હવે આ કાર એ દેની વચ્ચે એ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. એક વિચારસરણી એવી છે કે આ કાર જે જે રાષ્ટ્રો એની પર સહી કરે તેની વચ્ચે ગણાય. આની વિરુદ્ધ મારો મત એવો છે કે આ કાર એક બાલુ સંયુક્ત રાષ્ટ્રમંડળ અને બીજી બાલુ સહી કરનાર રાષ્ટ્રો એની વચ્ચે ગણાય. એક વખત, સંયુક્ત રાષ્ટ્રમંડળની સામાન્ય સભામાં કારનો ખરડો નક્કી થાય, તો એના પર બધાં જ સભ્ય રાષ્ટ્રોએ સહી કરવાની ફરજ રહે. જો આમ ન હોય તો માનવ અધિકારનું સંરક્ષણ કરવાની જવાબદારી સંયુક્ત રાષ્ટ્રમંડળ પર ના રહે.

પહેલી વિચારસરણીમાં ય્વનનારામાં મુખ્ય તો યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા અને ગ્રેટબ્રિટન (યુનાઇટેડ કીંગડમ) એ ગણાય. યુ. એસ. એ. ના મત પ્રમાણે તો પંદર રાષ્ટ્રો સહી કરે તો કાર અમલમાં આવે. માનવ અધિકારનો, જે સહી કરનાર રાષ્ટ્ર લગ કરે,

તો તેની સામે ફરિયાદ કરવાનો હક્ક ખીજાં સહી કરનાર રાષ્ટ્રને જ મળે. સહી કરનાર રાષ્ટ્ર સિવાય કોઇ ખીજાં-રાષ્ટ્ર, ગંરથા, વ્યક્તિ-સમૂહ કે વ્યક્તિને એ અધિકાર રહે નહિ. ફરિયાદની તપાસ પણ સહી કરનાર રાષ્ટ્રોએ આપેલી નામાવલિમાંથી સહી કરનાર રાષ્ટ્રોએ ચૂંટેલા સભ્યોની જનેલી સમિતિ કરે. તપાસને અંતે આ સમિતિ ફક્ત તપાસનો હેવાલ આપી શકે. તે સિવાય ખીજાં કંઈ પણ કરવાનો એ સમિતિને હક્ક નહિ.

આ યોજના જો સ્વીકારાય તો એનો અર્થ એ થાય કે જે થોડાં રાજ્યો - એાછામાં એાછાં પંદર - આ કરાર પર સહી કરે તેને જ એક ખીજાં સામે ફરિયાદ કરવાનો અધિકાર રહે. આ નાના વર્તુળની બહાર એ કોઇની સામે ફરિયાદ કરી શકે નહિ કે એ વર્તુળની બહારનું કોઇ એ રાષ્ટ્રોની સામે ફરિયાદ કરી શકે નહિ. આ વર્તુળમાંથી કોઇ ફરિયાદ કરવાને તૈયાર ન થાય, દાખલા તરીકે યુ. એસ. એ. કે યુ. કે. ની સામે કોઇ ફરિયાદ કરવાને તૈયાર ન હોય, તો માનવ અધિકારનો એ દેશોમાં ભંગ થતો હોય તોયે એની સામે ફરિયાદ કે તપાસ થઇ શકે નહિ; અથવા તો ખીજાં પગલાં લઇ શકાય નહિ. ખીજો ત્રીજો એ આવે કે દાખલા તરીકે દક્ષિણ આફ્રિકા એ કરાર પર સહી ન કરે, તો હિંદને એની સામે માનવ અધિકારનો ભંગ કરવા માટે ફરિયાદ કરવાનો અધિકાર ન રહે. ખીજા, જો હિંદે આ કરાર પર સહી કરી હોય તો એની જૂમિ પર વસનારા બધાને જ પછી એ દક્ષિણ આફ્રિકાનો હોમ તોપણ કરારમાં દર્શાવેલા બધા અધિકાર આપવા પડે, જ્યારે દક્ષિણ આફ્રિકાને માથે બધાને સરખા અધિકાર આપવાની જવાબદારી ન રહે. એ હિંદીઓના અધિકારનો ભંગ પણ કરી શકે. આ વસ્તુસ્થિતિ કોઇ રીતે સ્વીકારી શકાય જ નહિ. એટલે જ આરી પહેલેથી માગણી હતી કે એક વખત કરારનો ખરડો સંયુક્ત રાષ્ટ્ર-મંડળની સામાન્ય સભામાં માન્ય થાય તો તેના પર અમુક વ્યાજખી મુદતની અંદર બધાં જ સભ્ય રાષ્ટ્રોને સહી કરવાની ફરજ રહેવી

જોઈએ. એમ ન થાય તો માનવ અધિકાર જેના રક્ષણ માટે ઘોષણા તેમજ કરાર ઘડવામાં આવ્યા છે, તેનો કસો અર્થ રહે નહિ.

આ મારું દૃષ્ટિગિન્દ્ર ધણા ઘોડાને માન્ય હતું, જોકે એની સાથે સહાનુભૂતિ ધરાવનારા હતા. મારા વિશાળ અર્થમાં કરારને લેવો એ શક્ય નથી અને જોટલું શક્ય હોય તેટલું કરવું એવી દેટલાકની માન્યતા હતી. પરંતુ એ દેખાતી વ્યવહારુ સૂચના સ્વીકારવાથી, માનવ અધિકારને જે રક્ષણ મળવું જોઈએ તે તો મળતું નથી; અને એથી જિલદું માનવ અધિકારનો આખો ઉદ્દેશ માર્યો જાય છે. આ વસ્તુ વ્યવહારુ સૂચના કરનાર જોઈ શકતા ન હતા. એટલે પરિણામ તો એ આવ્યું કે આ વખતે આ મુદ્દાના પ્રશ્નો પર એકમત થઈ શક્યા જ નહિ. આ ખેડકને અતે થોડા અપવાદ સિવાય બધાં જ નિરાશ લાગ્યાં. જે કરાર ઘડ્યો છે તેની કલમો ખોટી નથી; પરંતુ એને અમલમાં મૂકવાની આખી રીત સામે જ વાંધા પડ્યા હતા. આ મતભેદનો નિકાલ આવી શકશે કે કેમ એ પણ અત્યારે શંકાર્પદ લાગે છે. અત્યાર લગી મારા વિચાર સાથે સહમત થનારા તે પણ આ વખતે સાથે ન હતા. અને એનું મુખ્ય કારણ તો આજનું કહોળાયેલું રાજકારણ છે એમ સ્પષ્ટ લાગ્યું. રાજકીય વાતાવરણને આવેલે વર્ષે સ્વચ્છ થાય તો જ આગળ પ્રગતિ કરવાની આશા રાખી શકાય.

સૂચિન દેશમાં એવા એક તંત્રની જોતવાઈ થવી જોઈએ કે જે તંત્ર એ દેશાનુ સન્માન થાય છે તેની બાંહેધરી આપે. તેમણે કહ્યું કે આવા દેશાનો અમલ એટલે કે માનવ અધિકારોનું તમારે રક્ષણ કરવું. તેથી માનવ અધિકારનો જે લાજ થાય તો તે દૂર કરાય, તે મંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંસ્થાએ જોવું જોઈએ.

“યુનેસ્કો”ની કાર્યવાહક સમિતિના પણ હંસાજહેન સભ્ય હતાં.

ઉપરાંત પરદેશોમાં જતાં આ દેશના મહત્વના ડેલીગેશનોની પણ એમણે નેતાગીરી લીધી છે.

આમ “યુનો” માં તેમણે હિંદના પ્રતિનિધિ તરીકે સામાજિક માનવતા સંગ્રહનો, સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓને લગતા પ્રશ્નો, માનવહક્કો, સ્ત્રીઓનો દરજ્જો, સમાજસેવા, સામાજિક નીતિ અને વિકાસ, સામાજિક સંરક્ષણ વગેરે પ્રશ્નો અંગે સારી કામગીરી બજાવી છે.

તેઓ કહે છે કે “સર્વ માનવીઓ જન્મથી જ સમાન છે. સર્જનહારે એમને કેટલાક જન્મસિદ્ધ અધિકારો બક્ષ્યા છે. આ અધિકારોમાં જીવન જીવવાના, મુક્તિ મેળવવાના અને સુખપ્રાપ્તિ માટેની ખોજનો સમાવેશ થાય છે.” આમ હંસાબહેન માનવ અધિકારનાં પ્રખર હિમાયતી છે - માનવીની મુક્તિનાં પ્રતિક છે.

*

૧૬. મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી

હેયે ધરી દિત અમીત વડોદરાનું,
કલ્યાણ વાંછી શુભ ભારતની પ્રજાનું,
વિદ્યાકલારસિક રાજવી સયાજીરાવે,
વાચું વિદ્યાપીઠસ્ત્ર બીજ મહાનુભાવે.

(૨)

વિદ્યાપીઠસ્ત્ર નવ જ્ઞાનનદી વહાવી,
શ્રીમત્સયાજી નૃપ સંસ્કૃતિને સુદાવી,
અંકિત કીધ અભિજ્ઞાન મુકીતિ ઠાળે,
સેવાનુરક્ત નરશાહૃષ્ણ જીવરાળે.

(૩)

હંસારદા મુદિત ભારતીના પ્રભાવે,
માંગલ્ય સલ શિવમુન્દર આત્મભાવે,
મહારાષ્ટ્રું વૃક્ષ ઉરનાં વર સિંચી નીર,
દેરાષ્ટ્રું શાંત અનુકૂલ વહી સમીર,
શાખા અનેક યજ્ઞ સુંદર સોદતું એ,
બોધી સમું વિદ્યાપીઠ મનમોહતું એ.

(શ્રી ચતુરભાઈ પટેલ)

ધોડાંક અરેજી વાગ્યો પણ જોમનાં તેમ અહીં મૂકું છું.

“Hansa Mehta is the first Indian woman to hold an exalted post of the Vice – Chancellor of the Baroda University just like London

University's first woman Vice Chancellor Professor Miss Lillian M. Pension. She is Vice Chancellor, but without Vice."

[Maharajsingh.]

હુમ્મ ડેળવણીની દોરવણી માટે વિદ્યાપીઠે સ્થપાતી રહી છે. આ વિદ્યાપીઠે બી. એ., એમ. એ., બી. એમ વગેરેની પરીક્ષા લે છે અને વિદ્યાર્થીઓ તથા મહાવિદ્યાર્થીઓ પર દેખરેખ રાખે છે.

પ્રાચીનકાળમાં હસ્તિનાપુર, અવંતી, શૂપારક, વારાણસી, તક્ષશીલા, નાલંદા વગેરે સ્થળે નાનાં મોટાં શિક્ષણકેન્દ્રો હતાં. તક્ષશીલા અને નાલંદામાં તો આજના 'કેમ્બ્રીજ' અને 'એલ્ફર્ડ' જેવાં મહાન વિશ્વવિદ્યાર્થીઓ હતાં.

નાલંદાની વિદ્યાપીઠમાં નવ મળલાના એક મકાનમાં કેવળ પુસ્તકાલય હતું. એની આસપાસ દુર્ગ બાંધેલો હતો. હુએનસંગ જેવો વિદ્વાન ચીની મુસાફર મોટી ઉંમરે આ વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ કરવા આવ્યો હતો.

વારાણસી અને તક્ષશીલામાં વૈદકનું જ્ઞાન આપનારો વિશાગ હતો.

વાઠ કાપનો વિશાળ શિક્ષણક્રમ વારાણસીમાં હતો. ભારતનો મહાન તખ્તીય સુશ્રુત અહીં લઈ ગયો હતો.

શુન્દરાતમાં વલ્લીપુરની વિદ્યાપીઠ પણ જિંદગી શિખરે પહોંચી હતી. આ સ્થળની નોંધ હુએનસંગની નોંધપોથીમાં મળી આવે છે.

વિદ્યાપીઠે સમાજના છુદ્ધિશાળી વર્ગને વિવિધ રીતે ડેળવે છે. સંસ્કૃતિનું જાતન કરે છે, સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કરે છે.

વિદ્યાપીઠે પ્રાચીન ગ્રંથોના આધારે સાહિત્યકલાને વિકસાવે છે.

જૂની ચિત્રકલાને ચણવારે છે.

જૂનાં સ્થાપત્યોને અવલોકા તેમાં ચેતના પૂરી સિદ્ધકલાનો મહિમા વધારે છે.

જૂની નૃત્યકલા, જૂની ગાયનકલા અને વાદનની ખૂબી મુદ્દાં તપાસી તેને મથાર્થ રૂપમાં બહાર મૂકી સંગીતકલાને ગતિ આપે છે.

જૂનામાં જે કંઈ સારું હોય તેનો સ્વીકાર કરવો અને તેમાં જે નવા અવતારને યોગ્ય હોય તેને નવો અવતાર આપવો. આ પણ વિદ્યાપીઠમાં એક વિષય હોય છે.

કવિત્વ સ્વીન્દનાથ ટાગોરના ‘શાંતિનિકેતન’ માં આ વિષયના પ્રયોગો થાય છે.

આવો એક ઐતિહાસિક પ્રયોગ વડોદરામાં આજથી તેર વર્ષ પૂર્વે થયો.

ગુજરાતી સંસ્કારના ઇતિહાસમાં વડોદરાનું સ્થાન અનોખું રહ્યું છે.

‘ભાષા ગુર્જરી આર્યાવર્ત અખિલે-

-ફલાય ફાલે ઘણી,

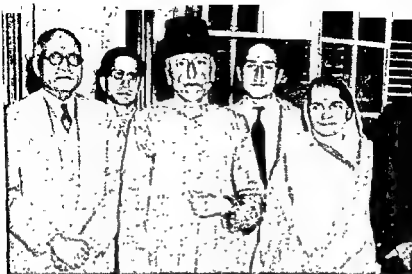
સંગિપાંગ મુરંગ રંગ અતિશે

ધીરો ગીરો ગુર્જરી.’

આ પ્રભાણે ગુર્જરીને ગાઇ ગયેલો ગુજરાતનો મહાકવિ પ્રેમાનંદ વડોદરાને પોતાની કર્મભૂમિ બનાવી ગયો.:

અનેક નગરો, કરબાઓ અને ગામડાંઓથી ભારતને તપોનિષ્ઠા આપનાર મુંબઈ ઇલાકાનું વડોદરા રાજ્ય બીજા દેશી રાજ્યોની તુલનામાં શિક્ષણની દૃષ્ટિએ ઉન્નતિના ત્રિરિ સિખરે વિરાજી રાજભાષા ગુજરાતી પામ્યું, તે ગૌરવના દાતા સયાજીરાવ ગાયકવાડે પણ વડોદરાને જ કર્તવ્યભૂમિ બનાવી.

કાળ અને તેનાં તોફાનો તો જતાં રહે છે; પણ કદેણી અને કરણી બંને દીર્ઘ જીવન ભોગવે છે. એ સૂત્ર અનુસાર મહારાજ સયાજીરાવ જતા રહ્યા; પણ સયાજીરાવના નામે પ્રતિષ્ઠા પામેલી ગુજરાત પ્રદેશની સર્વ પ્રથમ સરકારમાન્ય યુનિવર્સિટીની તવારીખ તો કરણી રૂપે દીર્ઘ જીવન ભોગવવાની.

ભારતની પ્રથમ યુનીવર્સિટી માન્ટ કમિટીના સભ્ય તરીકે કેન્દ્રના શિક્ષણ
પ્રધાન મોદીના આજ્ઞ સાથે શ્રી હસાણડેન. [૧૯૪૮]

(૧) ડૉ. હવરાજ મહેતા, (૨) સૌરાષ્ટ્રના રાજપ્રમુખ નવાનગરના જામ સાહેબ
અને (૩) શ્રી હસાણડેન.

આ યુનિવર્સિટી (વિશ્વ વિદ્યાલય) ની સ્થાપનાનો નિર્ણય તા. ૨૬-૪-૪૯ ના રોજ મળેલી વડોદરા રાજ્યની ઐતિહાસિક ધારાસભામાં લેવાયો.

બુદ્ધિવાદ, ઉચ્ચ શિક્ષણ અને સાહિત્યને પ્રથમ કોટિની કક્ષા માનનારાઓ જ્યોતિષમાં માનતાં હોય તો તેઓએ તા. ૧-૫-૪૯ ના દિવસને શુકનવંત દિવસ માનવો રહ્યો.

પણ કેવળ નિર્ણય કરવાથી જ યુનિવર્સિટીનું નિર્માણ થાય ખરું ?

એ માટે ચોક્કસ સગવડોયુક્ત આલીશાન મકાન જોઈએ, એને યોગ્ય સાધન સામગ્રી જોઈએ. વિવિધ વિષયના ઉંડા અભ્યાસી આધ્યાપકો જોઈએ અને એ સર્વને યોગ્ય માટે પૂરતાં નાણાં જોઈએ.

નાણાંથી જ લઘુ શિક્ષણકેન્દ્ર ન સર્જાય. એ સાથે એના નિર્માણની હામ ભીડનારમાં જેનું નિર્માણ કરવા તે મથે છે, તે શું છે તે સમજવા જેટલું અપર જ્ઞાન જોઈએ, એને મૂર્તિમંત કરવા જેટલાં અભ્યાસ-અનુભવ જોઈએ.

ગુજરાતના ને ગુજરાત બહારના શિક્ષણપ્રેમીઓ બહુ છે કે સને ૧૯૧૯ થી હંસાબહેને વિશ્વશાનામૃતની પ્રાપ્તિ અર્થે કઠોર તપશ્ચર્યા આરંભી હતી.

તેઓ એ પણ બહુ છે કે હંસાબહેનની તપશ્ચર્યામાં દેશ દેશનો એમનો પ્રયાસ વણાયો હતો; ને એ પ્રયાસમાં દેશ દેશનાં શિક્ષણકેન્દ્રોનો એમનો અભ્યાસ ગૂંથાયો હતો.

સને ૧૯૧૯ થી ૧૯૨૩ સુધીમાં લંડન, પેરીસ, જનીવા, સાન ફ્રાન્સિસ્કો, ન્યુયોર્ક, પોર્ટલેન્ડ અને જાપાનના ટોકિયો, કોબે તથા યોકોહામા વગેરે નગરોમાં તે ધૂમી વળ્યાં, તે છે એમની તપશ્ચર્યાનો પૂર્વાર્ધ.

સને ૧૯૨૪ થી ૧૯૪૯ સુધીનો વિવિધ ક્ષેત્રોનો અભ્યાસ તે છે એમની તપશ્ચર્યાનો ઉત્તરાર્ધ.

પ્રાચીન કાળના ભારતીય તેમજ અ-ભારતીય વિશ્વવિદ્યાલયોનો એમનો ઉંડો અભ્યાસ પણ જનતાથી અપરિચિત નથી.

એમની તપશ્ચર્યાના ફળસ્વરૂપ નિર્માણુ તે જ 'મહારાજ સયાશ્રાવ યુનિવર્સિટી.'

આ યુનિવર્સિટી માત્ર બી. એ., બી. ડી. કે એમ. એ. ની ઉપાધિઓ આપનારી કેવળ કારકુન ઉત્પન્ન કરનારી ન બને, તે પ્રત્યે આરંભથી જ હંસાબહેને કાળજી રાખી હતી. ઉચ્ચ કેળવણીદ્વારા સમાજને સાચા અર્થમાં સમાજ બનાવનારી અને મોંઘેરા માનવ-શુભોનો વિકાસ સાધનારી બને, તે પ્રત્યે ઉત્સાહ ઉમંગ અને યત્નો અર્પા પોતાની તપશ્ચર્યાને તેજોમયી બનાવી હતી.

વિવિધ વિષયોનું ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવા સાથે નિવાસસ્થાન અર્પનારી યુનિવર્સિટીઓ તો ગુજરાતમાં એક, આ વડોદરાની મહારાજ સયાશ્રાવ યુનિવર્સિટી અને બીજી આણંદની વલ્લભ વિદ્યાનગર. આ બેમાં પણ પહેલી તો મહારાજ સયાશ્રાવ યુનિવર્સિટી.

મેક્સિકોમાં 'મેક્સિકો મહિલા વિદ્યાપીઠ' ની સ્થાપના કરનારાં શિક્ષણપ્રવર્તક બહેનનું નામ 'સિનોરા એડેલા સાન્નાસિસ્લા.'

વડોદરાની મ. સા. વિદ્યાપીઠનાં વિરચીને તો તમે જાણો છો કે તે આપણું હંસાબહેન.

ઇ. સ. ૧૯૪૯ માં મ. સ. વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઇ, ત્યારથી આજ સુધીની એની તવારીખ નિરખવાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે એની તેર વર્ષની ઉંમર દરમિયાન એણે ધણું કશું છે. અને તેનું કારણ એ સેવાય છે કે તે સ્થાનિક યુનિવર્સિટી છે.

આ પ્રકારની સ્થાનિક યુનિવર્સિટીને 'સાધાકૃષ્ણન કમિશને' ઇષ્ટ ગણી છે.

યુનિવર્સિટી તો વાસ્તવમાં વિશ્વની વિદ્યાનું આલય છે. અહીં ધર્મશાસ્ત્રનું, વૈદકનું, વિદ્યાનનું, ધારાશાસ્ત્રનું, કલાશાસ્ત્રોનું ઇત્યાદિ શિક્ષણ અપાવું જોઇએ.

વડોદરાની મહારાજ સયાજીરાવ વિદ્યાપીઠમાં શ્રીમતી હંસાબહેન-વિદ્યાપીઠની કેફ્ટી ઍફ હોમ સાયન્સની વિદ્યાર્થીનીઓને જાપાન સરકારે આપેલી જાપાની પુતળા નિકાળી રહ્યાં છે.

વડોદરા યુનિવર્સિટી કોન્વોકેશનનું દસ્ય-શ્રી હંસાબહેન, ડૉ. જીવરાજ મહેતા અને

૧૯૪૬ના ડિસેમ્બર માસમાં આપણી આ વડોદરાની મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી ઉત્સવ સમાહ પ્રસંગે મુંબઈના ગવર્નર સર મહારાજસિંહે વિદ્યાર્થીઓને ઉદ્દેશી કહ્યું હતું :

‘તમે જાણતા હશો કે તમારી યુનિવર્સિટીનાં ઉપકુલપતિ (વાઈસ ચેન્સેલર) હંસાબહેન હિન્દી યુનિવર્સિટીઓમાં પ્રથમ સ્ત્રી-ઉપકુલપતિ થવાનું માન ધરાવે છે. એ મહાન સ્થાન માટે તેઓ ખરેખર પૂર્ણ લાયક છે. અને તે તેમને યોગ્ય રીતે મળ્યું છે.’

હંસાબહેને પ્રસ્તુત યુનિવર્સિટીના ઉપકુલપતિ તરીકે નવ વર્ષ પૂર્વે ૨૬ી પોતાની કર્તવ્યનિષ્ઠાને જીવળ જાણ દેખાવ કર્યો નથી; પણ ઉચ્ચ પંક્તિના શિક્ષણસાસ્ત્રી તરીકે વિદ્યાપીઠના ઘડતર અને ચણતર બંનેમાં અતઃકરણ રેડી પ્રમાણિકતાની પ્રતિભા ઉભી કરી છે.

માત્ર યુનિવર્સિટીના જાહા નહિ; પણ વિપ્લુ સુધ્ધાં તે બન્યા છે.

શિક્ષણ અને વહીવટ ક્ષેત્રોના એમના અભ્યાસ-અનુભવ, રાજ-કાય અને સામાજિક ક્ષેત્રોમાંની એમની લોકપ્રિયતા દ્વારા એમણે અતંત ધગશ તેમજ બાહ્યાંશીથી વિદ્યાપીઠની પ્રગતિમાં અનન્ય ફાળો આપ્યો છે.

એમણે આપેલી શૈક્ષણિક સેવાઓથી આ વિદ્યાપીઠને કાંતિ મળી છે. ફરી એક વાર વડોદરા અદ્યતન અને વૈજ્ઞાનિક જીવણીનું બિન-સાંપ્રદાયિક કેન્દ્ર બન્યું છે.

કૌલાસવાસી મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડની રમરણાંજલિ રૂપે વડોદરામાં આ વિદ્યાપીઠ અસ્તિત્વમાં આવી છે. ભારતની વિદ્યાપીઠોમાં સાંસ્કૃતિક શિક્ષણની દૃષ્ટિએ આ વિદ્યાપીઠે અનેક-આગવું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

ભારતના અનેક નગરોમાં વડોદરા નગરીને વિદ્યાનગરી લેખે કાંતિ અપાવનારી જો કોઈ રચના હોય તો તે મ. સ. વિદ્યાપીઠ છે. આ વિદ્યાપીઠની સ્થાપનામાં હંસાબહેને એમના જીવનસાથી ડૉ. જીવરાજ મહેતાનો પણ અપૂર્વ સહકાર પ્રાપ્ત કર્યો છે.

સને ૧૯૬૧ માં પ્રકટ થયેલા “વીર વિદ્યાર્થી”, પુસ્તકમાંથી ઘોડાં વાક્યો અહીં ટાંકવા આવશ્યક લેખાગ્રે.

‘આજ સુધી પોતાને વિદ્યાર્થી માનતા આવેલા ડૉ. જીવરાજ મહેતાએ પોતાના જીવનસાથી સી. હંસાબહેન મહેતાના અપૂર્વ સહકારથી વડોદરામાં વિશ્વવિદ્યાલય ઉભું કર્યું. આ સિદ્ધિ તો વિદ્યાર્થી જગતનું મન જીતનારી છે.’

જે મહાકાર્યની ઉપસ્થિતિ પાછળ પતિ-પત્ની બન્નેના પ્રયાસો થતા રહ્યા હોય તે સિદ્ધિને સાધારણ ન લેખાય.

‘હાઇસ્કૂલ, કલાલયન, ટ્રેનિંગ કોલેજ, આર્ટ્સ, સાયન્સ, કોમર્સ, બી. ટી., પોલિટેકનીક, એન્જનીયરિંગ, ફાઇન આર્ટ્સ, હોમ-સાયન્સ, સોશયલ વર્ક કોલેજો અને એ ઉપરાંત શ્રી સયાજીરાયજીલયની અઘતન તખીબી સારવારના ઉત્તમ સાધનો અને સગવડો ધરાવતી મોટી હોસ્પિટલ અને તેને અગ્રે પૂર્ણ વિકસિત મેડિકલ કોલેજ તથા પ્રસૂતિ-ગૃહો, વ્યાયામ મંદિરો, રસાયણ પ્રયોગશાળા, માનસિક અસ્વસ્થતાનાં દર્દોનું દવાખાનું, સુંદર બોટેનિકલ ગાર્ડન, વનરપતિ-ઉદ્યાન અને યુજરાતમાં અગ્રેડ એલું મંત્રહસ્થાન, સમૃદ્ધ પુસ્તકાલય વગેરે શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિના અનેક જીવંત ધામો સમી જોવાલાયક અને અભ્યાસનીય સંસ્થાઓ, તેનાં લગ્ન સાધનમંપલ સુસોભિત મકાનો વડોદરાની શ્રી સયાજીરાય વિદ્યાપીઠનાં કલ્યાણકારી અંગ-ઉપાંગો છે.

ઉપર દર્શાવેલી કોલેજોના વિકાસ ઉપરાંત હિન્દી ભાષા પ્રચાર, રાજકારણશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, સંખ્યાશાસ્ત્ર, ભારતીયશાસ્ત્ર, રામાયણ વિભાગ, પ્રાચ્ય મંત્રોધન, આયુર્વેદ સંશોધન, રક્ષાકલ્પ, ચિત્રકલા, બાળદેવતા વગેરે શિક્ષણના વિભાગો અને સાધનસમ્પન્ન ક્ષેત્રો-વડોદરા વિદ્યાપીઠ ધરાવે છે.

વિરાટ તપશ્ચર્યા

જગતમાં દરેક વ્યક્તિ પોતાના યોગ્ય ધ્યેય માટે જાણે વા અજાણ્યે તપશ્ચર્યા તો કરે છે જ. માત્ર ધ્યેય ધ્યેય વચ્ચે આકાશ અને પાતાળ વચ્ચે હોય છે એવો ફેર હોય છે એટલું જ.

અનેક તો એવાં છે, જેમનું ધ્યેય હર કોઈ ભોગે પૈસો એકઠો કરવો. દેટલાકનું ધ્યેય હોય છે પૈસો ભોગે કરી તેમનાં બાલગોપાલ માટે ધીકતો ધંધો પાછળ છોડી જવાનું. ઝાઝનું ધ્યેય હોય છે દીકરા દીકરીને પોતાની મનમાનતી જગ્યાએ પરણાવી નિરાંતનો દમ ખેંચવાનું. દેટલાક એવા ય છે જેઓ યાત્રાનાં ધામમાં ભ્રમતા રહેવાનું જ ધ્યેય ધરાવે છે. ઘણાં ખરાં માનવી તો તેમની દૃષ્ટિએ ઉત્તમોત્તમ હોય એવાં પકવાન્ન, મિષ્ટાન્ન, દરસાણ, રાચનાં ઇત્યાદિ ખાતા રહેવાનું ધ્યેય ધરાવતાં હોય છે. દેટલાકનું ધ્યેય હોય છે તેમની નાતના પટેલ યજ્ઞ પકડાવું.

અમૂલ્ય માણસોનું ધ્યેય હોય છે ગમે તે રીતે કમાવું, મૂળ કરવી અને ધાર્મિક લેખાતી સંસ્થાઓમાં થોડી થોડી રકમ દાનમાં દેતા રહેવાનું.

ઘણાં માણસો રાષ્ટ્રસેવાનું અથવા તો સાહિત્યલક્ષિનું ધ્યેય મુઠ્ઠાં ધરાવતા હોય છે. દેટલાક એવાં પણ છે, જેઓ રાષ્ટ્રસેવા ઉપરાંત દેશનાં માનવીઓ ઉન્નત બને એવા ભગીરથ કાર્યો પાછળ તપોનિષ્ઠા વેરનાં હોય છે.

હંસાળદેન આવાં જ માનવદેવોમાંના એક છે. માનવી માત્રે રાજ થયા જેવી વાત તો એ છે કે એમના જીવનસાથી ડો. જીવરાજ મહેતા એમના મુખ્ય ધ્યેયમાર્ગે એક જન્મા છે. બંને એક માર્ગના પ્રવાસીઓ છે. એથી જ વડોદરાની મહારાજ સયાજીરાવ વિદ્યાપીઠ ઉભી કરવા પાછળ બંનેએ પોતપોતાની તપોનિષ્ઠા અર્પણ કરી છે.

એ દંપતીએ આ વિદ્યાપીઠ માટે ભેખ લીધો હતો, એમ કહેવું ય ખોટું નથી.

આ વિદ્યાપીઠના વિસ્તારની પ્રદક્ષિણા કરી આવનારાઓને તત્કાળ જણ્યાર્ધ આવે છે કે તેઓ મંરકાર-ઘડતર થાય છે ત્યાં જઈ આવવા ભાગ્યશાળી થયાં છે. આ વિદ્યાપીઠ ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક જીવનને સમૃદ્ધિ પીરસવાનું પુણ્યશીલ કાર્ય કયેં જાય છે. આ વિદ્યાપીઠ પોતાના આંતર્યામાં દેશવિદેશની ખ્યાતનામ વ્યક્તિઓને પ્રેમત્રયાં

નિમંત્રણે આપી બોલાવતી જ રહી છે. ભારતીય વિજ્ઞાન પરિષદ જેવી પરિષદ ભરી જનતાની રહીસહી જડતાને ચેતન્યમાં ફેરવવાના પ્રયાસો આદરતી રહી છે.

વડોદરાની 'જ્ઞાનમંથા'ના 'ભગીરથ' રાજર્ષિ સપાજીરાવ આ વિદ્યાપીઠના પ્રેરક હતા.

વિદ્યાપીઠના બધા તો છે હંસાબહેન. વિધ્યુચ રહ્યાં છે હંસાબહેન.

બધા ઘડતર કરે છે. વિધ્યુ પાલન કરે છે. વિદ્યાપીઠના ઘડતર તેમજ પાલન બંનેમાં ડો. મહેતાનો પણ બરાબર અર્ધો હિસ્સો છે. અને હોય એમાં એમની વિશેષતા શી ? ન્યૂનતા શી ?

પ્રો. વા. ચે. શ્રી. ચતુરભાઈ પટેલને પણ બૂલી શકાય તેમ નથી. મહેતા દંપતીને તેમણે આ કાર્યમાં આપેલો સહકાર ગણનાપાત્ર છે.

સને ૧૯૫૫ માં વડોદરા ખાતે "ઈન્ડિયન સાયન્સ કોંગ્રેસ"નું ૪૨ મું અધિવેશન ભરાયું હતું. એ પ્રસંગે 'સોવેનેર વોલ્યુમ'માં પ્રો. સી. એમ. શુક્લે વિદ્યાપીઠ અંગે ઉલ્લેખ કર્યો હતો જે નીચે પ્રમાણે છે.

Within a short period of five years the University of Baroda has succeeded in creating a Campus, the constituents of which are both physically and mentally close to one another. To strengthen this oneness and to link up the past with the present and the present with the future, the University has recently organised an Alumni Association whose range of membership is comprehensive enough to include even the students of the former Collegiate institutions of the Baroda state.

*

*

*

Another remarkable feature of the Baroda

University is its anxiety to keep pace with time without sacrificing any of its inheritance. Any casual observer is sure to be struck with the synthesis of the new and the old evolved in the University. The older traditional courses of study operate side by side with the newer courses introduced in response to the needs of the moment. As a matter of fact, the University of Baroda has caught time by the forelock in many respects. Its Fine Arts, Home Science and Social Work Faculties have been cited outside as examples of the sagacity of its administrators.

When, one takes stock of the work of the University of Baroda, one is naturally struck with the multiplicity of its activities and the constancy of its purpose and application. There is much here to impress even a stray visitor, much more still to satisfy those who are in the University.

*

*

*

વિદ્ય ! તારે ચોપડે, બિધગુપ્ત પાત્રે એક,
શિક્ષણ કાળે હોય છે ત્યાગતાણા અભિષેક.
સ્થાપત્યો સર્જ્યાં ને અંતમાં મળી ગયાં.
યાદ નાહદા ને તક્ષશીલાનાં નામો રહી ગયાં.
દશકા ને પચ્ચીશી તો શું સતકા ચાલ્યાં જશે,
પણ શિક્ષણ ને સંસ્કાર તો ભુતનાં વંદન ગ્રીહશે.

*

૧૭. પદ્મભૂષણ ઉત્સાહદેન

૨૯-૧-૧૯૫૬ ના પ્રજાસત્તાક દિને (Republic Day) દિલ્હીમાં રાષ્ટ્રપતિ ભવનના દરવાર હોલમાં ઝુમ્મરો ઝળહળ્યાં. એના આરસે અજવાળા ફેકવા માંડ્યાં અને ભારતભરની વિશિષ્ટ સેવા આપનારને બિરદાવવા ખિતાબો અને પદવીઓની લઢાણુ થઇ.

ભારતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ધડવામાં, ભારતીય સંસ્કૃતિનું પ્રસારણ કરવામાં, શિક્ષણક્ષેત્રે અપાયેલી અનન્ય સેવા, અને જનતા જનાઈનના હિત માટે બળવેલી વિશાળ કામગીરીને લક્ષ્યમાં રાખી પ્રજાસત્તાક દિને ભારતીય સરકારે ગુજરાતના ફિલમુક અને સમાજ-સેવિકા શ્રીમતી ઉત્સાહદેનને “ પદ્મભૂષણ ”નો માનભર્યો ઇતિહાસ આપી રાજ્ય સન્માન કર્યું.

સને ૧૯૫૮ માં રાષ્ટ્રપતિ ભવનમાં “ યુનો ”ની મહાસભાનો રાજકંડ ધારણ કરી ચૂકનાર શ્રીમતિ વિજયાલક્ષ્મી પંડિત અને ઉત્તર પ્રદેશના નરમ કિસાન નત્યીસિંગને પણ ખિતાબોથી નવાજવામાં આવ્યા હતા. કલાકાર અશોકકુમારથી માંડીને મોહન બાગાના વિખ્યાત કુટખેલકાર અને ટેબલ ટેનીસના આંતરરાષ્ટ્રીય વિજય કૃષ્ણનનો પણ આમાં સમાવેશ થયેલો.

કેળવણીક્ષેત્રે ઉત્સાહદેનની સેવાવર્ષાની માત્ર સરકારે કદર કરી છે એમ નથી. મુંબઈની વિવિધ મંસ્થાઓએ પણ એમનું બહુમાન કર્યું છે.

ગુજરાતી નાટ્યમંડળ, ઇન્ડિયન નેશનલ થીએટર, મુંબઈ લેખક મિલન, ફાર્પસ ગુજરાતી સાહિત્ય સભા, ભારતીય વિદ્યાભવન, રંગ-ભૂમિ, શ્રી દેવકરણુ નાનજી કલ્ચરલ સર્કલ, શ્રી દેશી નાટક સમાજ,

શ્રી લક્ષ્મી કલાકેન્દ્ર વગેરે સંસ્થાઓએ એકત્ર થઈ તા. ૪-૪-૫૯ ના રોજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીના ભૂતપૂર્વ ઉપકુલપતિ (વાઈસ-ચાન્સેલર) શ્રી હંસાગહેન મહેતાનું સન્માન કરવા એક જાહેર સમારંભ ભારતીય વિદ્યાભવનમાં યોજ્યો હતો.

એ સમારંભનું પ્રમુખસ્થાન મુંબઈ હાઈકોર્ટના નિવૃત્ત જજ શ્રી હરસિદ્ધલાલ દિવેટિયાએ લીધું હતું. એમણે, હંસાગહેને જાહેર તેમજ સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે બહુએલી વિવિધ સેવાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો અને જણાવ્યું હતું કે શ્રી હંસાગહેનના લોહીમાં મુત્સદ્દીગીરી છે. તેઓ ખાનદાન અને સંસ્કારી કુટુંબમાંથી આવે છે.

શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેએ કહ્યું હતું કે હંસાગહેનના સન્માનથી ગુજરાતનું ગૌરવ વધ્યું છે. તેમણે સાહિત્યક્ષેત્રમાં સારો ફાળો આપ્યો છે.

શ્રી હંસાગહેને વળતો જવાબ આપતાં જણાવ્યું; 'મને સરકારે જે માન આપ્યું છે તે બહેનો અને બાળકો માટેની મારી કામગીરી વ્ચંગે મળ્યું છે. જે કે આવા માનની કિંમત ફેટલી હોય છે તે આપણે બણીએ છીએ; છતાં તમે મારા આનંદમાં ભાગ લો છો તે માટે હું તમારો આભાર માનું છું.'

વડોદરાની વિવિધ સંસ્થાઓ તરફથી તા. ૨૨ મી મે ૧૯૫૯ ના રોજ અપાયેલા માનપત્ર વખતે શ્રીમંત મહારાણી માતૃશ્રી શાંતાદેવીએ હંસાગહેનનું સન્માન કર્યું હતું અને જણાવ્યું હતું કે ભારતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ધડવામાં એમણે શૈક્ષણિક, સામાજિક અને સ્ત્રી ઉત્કર્ષની અરખાલિત તથા અવિરત સેવાઓ કરી છે. શ્રીમંત મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીનાં ઉપકુલપતિ તરીકે એમણે આ યુનિવર્સિટીને અદ્યતન વિશ્વવિદ્યાલય બનાવવા લાગીરય પ્રયત્ન કર્યો છે. તેઓ કર્મ-પ્રધાન છે એટલું જ નહિ પરંતુ શેક્સપિયરના નાટકોનું ગુજરાતી ભાષામાં ભાષાંતર કરીને તેમજ રામાયણનું પણ ગુજરાતી ભાષામાં સમશ્લોકી પદ્યાનુવાદ કરીને ગુજરાતી ભાષાને અલંકૃત કરી છે. એમણે પરદેશમાં પરિભ્રમણ કરી પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો સુમેળ

સાધી દેશને કિંમતી અને હિતકર સેવાઓ આપી છે. આવાં દેશના વિવિધ ક્ષેત્રે સેવા કરી રહેલાં આપણાં હંસાળદેનની ભારત સરકારે કદર કરી તેમને “પદ્મભૂષણ”નો માનવંતો ઇત્કાળ એનાયત કર્યો છે તે આપણા માટે ગૌરવનો વિષય છે.

સન્માનને જવાળુ આપણે હંસાળદેને જણાવ્યું: ‘સહકાર વિના કોઈ કાર્ય એકલા હાથે સંભવિત નથી અને આથી મારા કાર્યને દીપાવવામાં ખીજ અનેકનો ફાળો છે. એટલે આ બધો યશ તો મારા સહકાર્યકરોને ફાળે જાય છે.’

કોઈ નિખાલસ વ્યક્તિ જ આમ કહી શકે. શ્રીમતી હંસાળદેનની નિખાલસતાનું આ દર્શન છે.

૧૯૫૮ માં અફઘાનિસ્તાન અને ૧૯૫૯ માં વડોદરા વિદ્યાપીઠોએ તેમને ડી. લીટ. ની માનદ પદવી એનાયત કરી બહુમાન કર્યું છે.

૧૮. વ્યક્તિત્વ અને સ્વભાવ

ત્યાં છે પ્રતિગા જ્યહિં શીશ મૂકે,
એકાદ શબ્દે સૂચના અનેક,
વાણી મધૂરી શ્રવણ મળે છે,
શાન્તિ વસી છે જગતી અપૂર્વ.
સ્તુતિ ન પોતા નણ્યો વ્યર્થ મુઝે,
ચર્ચા કરે છે બહુ જોડાં દષ્ટિ,
આધાં બધાથી વસતાં જણાયે;
કિન્તુ વસે છે સહુની જ વચ્ચે;
માને-દુતું આલ વિશાળ હોય;
મેં તો નિહાળ્યાં સખિ માનસક્રિત.

આમ તો હું એમને કેટલાંય વર્ગોથી ઓળખું છું. પણ મને તો તે છેલ્લાં ત્રણ ચાર વર્ષથી જ ઓળખે છે. અને તે પણ મુખ્યધર્મા મેં એમની મુલાકાત લીધી ત્યારથી જ.

એ સમયે ડૉ. જીવરાજ મહેતા દિલાથી મુખર્ષિ રાજ્યના નાણું-મંત્રી હતા.

હંસાળહેનને મળવા અગાઉ હું ડોક્ટર સાહેબને પણ મુખર્ષિમાં ચાર-પાંચ વખત મળ્યો હતો.

મારી પ્રચ્છા હતી એમનું જીવનચરિત્ર લખવાની.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં જીવનચરિત્રોના ત્ર-થો ગણ્યા ગાંઠ્યા છે, એમાંય ગુજરાતમાં અપૂર્વ નેતૃત્વ ઉપસ્થિત કરનારાં નરનારીઓના ચરિત્રત્ર-થો તો શોધ્યા જડતા નથી.

ગુજરાતની સ્ત્રીશક્તિ પ્રત્યે મારી દૃષ્ટિ પ્રસર્પા જ કરતી. હંસાળદેનના છવનના ચૌર્યલરપૂર પ્રસંગે ધણી વાર મારા ધણા વિદ્વાન મિત્રોએ મને કહ્યા હતા; અખબારોમાં પણ મેં વાંચ્યા હતા.

એક પત્રકાર-મિત્ર મને કહેતા : ‘વિશાળ ભુદ્ધિ, જવલંત રાષ્ટ્ર પ્રેમ, કેળવણી પ્રત્યેની અનન્ય લક્ષિત, લલિતકલાનો નાદ, અને સંસ્કારનું સાચું દર્શન-આ બધું હંસાળદેનમાં જોવા મળશે.’

પરેલી જ મુલાકાતમાં મેં એમનો સ્વસ્થાવ પારખ્યો. અરે, એ તો બહુ ઓછું બોલનારાં. બોલે એક નાનકડું વાક્ય; પણ એમાં તો એમણે કેટલુંય કહી દીધું હોય.

બેએક મુલાકાતો પછી મને સમજાયું કે તેમના સ્વભાવમાં વિનમ્રતા સાથે વિવેક જડાઈ ગયો છે.

મને એ પણ જણાઈ આવ્યું કે મહાન કવિઓએ જેને મિત્ર માની છે, તે શાન્તિ જોડે તો એમને ગાઢ મૈત્રી છે.

એમના પુત્રવધુ એક અમેરિકન ડોક્ટરનાં પુત્રી છે. એક દિવસે અમારી હાજરીમાં એમણે એમના ફોટાનું આલ્પમ મંજાવવા શ્રીમતી પેજને હાંક પાડી બોલાવ્યાં. શ્રીમતી પેજ મહેતા તત્કાળ હાજર થયાં; ને આલ્પમ લાવવાનું એમને જણાવવામાં આવ્યું. થોડીવારમાં તો તે આલ્પમ લાવ્યાં, ને તે હંસાળદેનને આપી જતા રહ્યાં.

આ પ્રસંગની મેં બારીકાઈથી સમાસોચના કરી હતી. સાચું વહુનું સાચું સંસ્કારચિત્ર મેં જોયું હોય એમ મને જણાયું. વિશ્વ-સમસ્તમાં કુટુંબભાવના છે. વિશ્વસમસ્તમાં આજ્ઞા છે ને એનું પાલન સુદ્ધાં છે.

આગાના પણ બે પ્રકાર છે એક કઠોર અને બીજો મધુર. આજ્ઞાપાલન પણ બે પ્રકારના છે. એક જડતાભર્યું અને બીજું ચેતન-શીલ. જડ આજ્ઞાપાલન કોઈ પણ પ્રકારનો ભાવ પ્રકટ કરતું નથી અને ચેતનશીલ આજ્ઞાપાલન ખુશી તેમજ નાખુશી બેમાંથી એક વ પ્રકટ કરે છે.

આસાનો પ્રકાર મધુર હોય છે, તે સમયે એનું જડતામયું પાલન હર્ષથી નીતરતું હોય છે.

મને અહીં સ્વભાવદર્શન થયાં.

સ્વભાવદર્શનમાં ધમંડની માત્રા સરખીય ન હતી. સમાનતાની મીઠી મુરલી જ એ સ્વભાવદર્શનમાં નીરવ વગડતી હતી.

હંસાબહેનને મેં જોટલી વાર જોયાં તેટલી વાર એમના સ્વભાવમાં એક સરખી શાન્તિ નીતરતી જોઈ.

એમ કહેવાય છે કે નાનપણમાં તે હડીલાં હતાં. આ વાત તદ્દન સાચી હોવી જોઈએ. કેમકે શાન્ત સ્વભાવનાં માણસો બહુ હડીલાં હોય છે. હંસાબહેનના જીવનસમયમાં હડ હલકાતી રહી છે. એમણે વિશ્વ-વિદ્યાલય ઊભું કરવાની હડ લીધેલી. ને એ પૂરીય કરી.

એમનામાં એમનું વ્યક્તિત્વ છે. એમ કહેવાય છે કે સ્ત્રીને સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ હોતું જ નથી. પણ હું તેમાં ભારેભાર અસત્ય અનુભવતો રહ્યો છું.

જગતમાં અસંખ્ય પુરુષો વ્યક્તિત્વ વગરનાં છે. એ રીતે સ્ત્રીઓ પણ મોટી સંખ્યામાં વ્યક્તિત્વ વિનાની છે એમ કહેવું હજીયે શુદ્ધિ ભર્યું.

સ્ત્રી મારેની આપણી છેલ્લી માન્યતા હિતાવળા છે. એ માન્યતા પાછળ મહામૂખાંઓના મતોનું એકીકરણ છે.

કોઈ એક અમંગલ યુગમાં સ્ત્રી માટે માની લેવાયું કે એ પુરુષની હાયા છે; સ્વતંત્ર તેજરાશિ નથી. અને તે સમયથી એ પ્રગટ થતો જ રહ્યો. પરિણામ એ આવ્યું કે કેટલાંક વર્ગોથી તો સ્ત્રીઓ પણ તેમને પુરુષની હાયા માનતી થઈ ગઈ.

આ માન્યતાનો બળવાન પ્રચાર રાજ્ય શ્વેતકેતુના સમયમાં થયો. તે કાળે ભારત દેશ પ્રગતિના શિખરે હતો. જે સ્થિતિ આજે આપણે અમેરિકા, ઇંગ્લાંડ, રશિયા, ફ્રાન્સ વગેરે દેશોમાં જોઈ રહ્યા છીએ તેનાથી પણ બે કદમ આગળ પ્રગતિપથે ભારતદેશે કૂચ કરી હતી.

‘ સ્ત્રીએ લગ્ન કરવાં જોઈએ ’ આ મતલબ વ્યક્ત કરતો કાયદો શ્વેતકેતુના રાજઅમલમાં નિર્માણ થયો.

વિદ્વાન સમાજશાસ્ત્રીઓએ ઐત્તિક સ્ત્રીધર્મ અને પુરુષધર્મ ઉભા કર્યા.

સ્ત્રીઓને ફાળે આવી ‘ પતિઅકિત ’. પુરુષના ફાળે આવી ‘ પત્ની-લક્ષિત ’. પતિ પત્નીનો અને પત્ની પતિની-આ જલદની એકતા સમજાશાસ્ત્રીઓએ સ્વીકારવી પડી. પતિની માને પત્નીએ મા રવરુપે નિરખવા માંડી. પત્નીની માતાને પતિએ પૂજ્ય ગણવા માંડી. આ પ્રમાણે પરસ્પરમાં સમાજે એમને સ્નેહથી સિધ્યાં.

અંકયની ધરી પરધા દોષ યુગમાં પુરુષ હટી ગયો. પત્નિ સ્ત્રી અડગ રહી. પુરુષ પત્નીને સેવા આપતો બધ થયો. પત્ની પતિને અધિક સેવા આપતી રહી. સમાજે ઉભા કરેલા વિશ્વાસને અંતઃકરણથી વગગી રહેલી પત્નીએ પતિની જુલ પ્રત્યે માત્ર ક્ષમ્ય નજરે નહિ; પ્રેમભરી ઉદાર આંખે જોવા માંડ્યું. પુરુષે સ્ત્રીની ઉદાર દૃષ્ટિનો લાભ જ લીધો.

પુરુષ પત્નીને પોતાની યાપણ માનવા લાગ્યો. સ્ત્રી રક્ષિતા મનાવવા માંડી. પોતાનું ધાર્મ્ય કરનારી સ્ત્રી સ્વચ્છંદી લેખાતી થઈ. કાળ જતો ગયો તેમ તેમ સ્ત્રીની આબુખાબુના સામાજિક બદલો વધારે ને વધારે મજબૂત બનતાં ગયાં. ક્યાંક સ્ત્રીને લાગના નામે ધૂમટો આવ્યો. ક્યાંકથી આવ્યો પડ્યો.

આશ્ચર્ય તો એ છે કે હોલ્લા બે હજાર વર્ષોથી ભારતનાં લોકો રાજકીય શુલાભીમાં જીવવાની ટેવ પાડતા ‘રણાં તેમ સ્ત્રીઓ સમય જતાં સુવર્ણ અને ઝવેરાતથી મટેલી પુતળીનું રૂપ લેતી થઈ ગઈ.

આ પ્રમાણે સ્ત્રીઓનું સ્વાયત્ત પુરુષની ઈચ્છામાં વિલીન થઈ ગયું. શૂંગળ જલ્લાની રહી છે. ઇતિહાસ જલ્લાતા રહ્યો છે. સંસ્કાર અને યુગધર્મ સુદાં પલટાયાં છે. અન્ધકારદળ અને ઝોજસ વચ્ચે ભુગભુગથી દંદ ચાલતાં જ આવ્યાં છે.

સમાજરચના, રાષ્ટ્રસ્વાતંત્ર્ય અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યની સ્થિતિ ઘણી વાર અંધકારમાં ડૂબી છે. અનેક વાર એ અંધકારનો નાશ કરનારી જ્યોતિ પ્રકટ થઈ છે.

યુગે યુગે અ-ધકાર ફેલાયો છે ને જ્યોતિ ચે પ્રકટ થઈ છે.

છેલ્લા ત્રણ-ચાર દશકમાં અનેક સ્ત્રીઓએ વ્યક્તિત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે.

આ અ-ધનાં ચરિત્રનાયિકાએ એમના જીવનના વિવિધ પ્રસંગે વિવિધતા ભરેલું વ્યક્તિત્વ પ્રકટાવ્યું છે.

રાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતા માટેની લડાઈમાં જ્યારે જ્યારે હંસાળહેને અંપલાવ્યું છે તે નેતૃત્વ હસ્તગત કર્યું છે તે પ્રત્યેક પ્રસંગે પોલીસના અચ્છા અચ્છા અધિકારીઓને પણ એમના વ્યક્તિત્વથી અંગ્રહ ગયેલા મેં મુખમાં જોયા છે.

અસંખ્ય જનગણ વચ્ચે વ્યાખ્યાનપીઠ પરથી વક્તૃત્વકલા સાથે અસ્મિતા પ્રસારતાં હંસાળહેનેને જોઈ અનેક બહેનોએ વ્યક્તિત્વ પ્રાપ્ત કરવાની તપશ્ચર્યા આરંભી છે.

વિરોધીઓને ડામનારાંમાં ય વ્યક્તિત્વ હોય છે. એમને પોતાના પક્ષમાં જોડી લાવનારાં ય હોય છે.

હંસાળહેને કેળવેલું એમનું વ્યક્તિત્વ જોઈ એમના પ્રત્યે આદરભાવ પ્રકટે છે.

જૂનવાણી વિચારનાં સ્ત્રી પુરુષો ગૃહસ્થામિનીને ઉચ્ચતમ સ્ત્રીત્વ માને છે.

સાવ'નવા વિચારનાં સ્ત્રી પુરુષો સામાજિકક્ષેત્રે ક્રાન્તિકર બનેલા સ્ત્રીત્વને ઉચ્ચતમ માને છે.

રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે તો જૂના કે નવા વિચાર વચ્ચેનો ભેદ નડતર બનતો નથી.

શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે તો મહસ્ત્વનાં ગતભેદ ટકતાં નથી.

સ્ત્રીનું પતિવ્રત અને પુરુષનું પત્નીવ્રત આ મહાન શીલ-ધર્મ લેખાયાં છે. જાતીયશાસ્ત્રના નિયમોની દૃષ્ટિએ પતિવ્રત અને પત્નીવ્રત બન્નેનું મૂળ છે પ્રેમભાવના.

લગ્ન પૂર્વે તે જન્મે છે ને લગ્ન પછી પણ. કદાચ ચલિત અને કદાચ અચલિત તે કહેવું કઠિન છે. પણ જે અચલિત બને છે તે પ્રેમ ભાવના જ પત્નીવ્રત અર્થાત્ પતિભક્તિ આ બન્ને શીલ ઉપરિચિત કરે છે.

શુભરાતમાં છેલ્લા ચાર દશકામાં કેટલાંક પ્રેમભાવનાથી શીલ પામેલાં દંપતિના પરિચયમાં હું આવ્યો છું. એમાંનું એક જોડું તે આ મહેના દંપતી છે. આ દંપતી શિક્ષણનાં તપસ્વિ તપસ્વીની લેખે વિશાળ સમુદાયમાં ઘણા વર્ગોથી પ્રતિષ્ઠા પામ્યાં છે.

આ છે એમનાં અલગ અલગ છતાં એક બનેલાં સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વનું અદ્ભુત અને અનુકરણીય એકીકરણ.

આર્થત્વના ઓજસથી ઝગઝગનું હંસાબહેનનું વ્યક્તિત્વ દેશ વિદેશે ચમકા જિહ્વા છે. પરદેશોમાં ભારતીય સન્મારીઓ માટે એવી માન્યતા પ્રચલિત હતી કે તેઓ ઘૂમટામાં મોં છુપાવનારી અને પડદામાં રહેનારી કહપુતળાઓ છે. આ માન્યતા હવે તો અનેક બહેનોએ દૂર કરવા માંડી છે. હંસાબહેન પણ એ બહેનોમાંનાં એક છે.

હંસાબહેને લોક-કલ્યાણ અર્થે તપોનિષ્ઠામુક્ત કાર્ય કર્યું ન હોત તો દેશની નારી જાતિના ઉત્કર્ષ માટે જે વિસ્મયજનક કામ ઘણે રહ્યાં છે તે યતાં હોત કે કેમ ?

હિન્દુસ્થાને છેલ્લા કેટલાક સમયથી કર્તવ્યના નવા પ્રકાશ પ્રસારતી મહિલાઓ ઉત્પન્ન કરી છે. એ સત્ય બ્યારે આપણી સામે આવી જિહ્વા રહે છે તે સમયે સરોજિની નાયડુ, કમલા નહેરૂ, કમલાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાય, કર્પૂરબા ગાંધી, વિજયાલક્ષ્મી પંડિત, ઇન્દિરા ગાંધી, આ નામ સ્મરણે ચઢે છે. નારીરત્નો સાથે હંસાબહેનનું ચિત્ર પણ આપણી સામે ખડું થાય છે.

એમણે પોતાના દેશમાં તો પોતાની કારકિર્દીને જ્વલંત બનાવી પણ પરદેશોમાં ય એમણે ભારતીય નારીનું જગતને વિરમત કરી મૂકે તેવું પ્રતીક બની દેખાડ્યું.

ડૉ. જીવરાજ મહેતાએ બ્રિટિશ સરકાર તરફથી મળેલા જે. પી. ના ખિતાબને પાછો વાળ્યો હતો ને હંસાબદેને પણ તે ખિતાબ 'Return with thanks' ઉપકાર સાથે પરત કરી દીધો હતો.

ગુજરાતી મહિલા સહકારી મંડળ, મુંબઈ વિદ્યાપીઠ, ગુજરાતી શિક્ષણસભા, નાથીબાઈ દામોદર મહિલા વિદ્યાપીઠ, મુંબઈ પ્રાન્તીય હરિજન સેવક સંઘ વગેરેનાં પ્રગતિ અને પ્રતિષ્ઠામાં એમણે અગ્રિમ ફાળો આપ્યો છે.

‘નર્મદની ગુજરાત દોઢલી રે જીવવી:

ગાંધીજીની ગુજરાત કપરી જીવવી.’

આ બંને દોઢલી-કપરી વસ્તુઓને હંસાબદેને જીવી જીવવી બતાવી છે.

કોઈ પણ પ્રશ્નાલિકા તેના આરંભ સમયે તો લોકકલ્યાણકારી હોય છે જ. પણ સમય જતાં એની એ પ્રશ્નાલિકા લોકોનું અહિત કરનારી બને છે. આ સત્ય પ્રત્યે લોકોનો એક સમૂહ અવ્યાસભરી નજરે જોવાની દરકાર કરતો નથી; તેમ કરવાને બદલે અહિતકર પ્રશ્નાલિકાના પાલનના દુરામહત્ત્વ જ પાલન કયે જાય છે. આવા સમૂહ સામે નર્મદે માથું જીંચકવાનું હતું; ને એણે જીંચક્યું. હંસાબદેને પણ આંતરવર્ણીય લક્ષ કયાં હતાં, તે એવા જ સમૂહની સામે માથું જીંચકીને. આ ઘટના આ ગ્રંથમાં કહેવાઈ ગઈ છે.

ગાંધીયુગના ગુજરાતમાં હિંસા અને અહિંસા વચ્ચે સ્પર્શ દેખાતો. ગાંધીજીના સિદ્ધાંત પ્રમાણે તો એનો અનુવાયીએ અહિંસક વર્તન રાખવું પડતું. અહિંસક જીવન જીવવું કેટલું કઠિન છે ?

વડોદરાની મહારાજા સયાજીરાવ વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરવામાં

પણ અનેક મુશ્કેલીઓ વચ્ચેથી ઉંસાગદેનને પસાર થવું પડ્યું છે. એ બધી મુશ્કેલીઓ એમણે અહિંસક મનોવૃત્તિ રાખીને વેડવી પડી છે.

એમના વિચારોમાં આજે ૫ અહિંસા જ રાજ્ય કરે છે. રાજ-કીર્ષ, સામાજિક, ધાર્મિક, કે શૈક્ષણિક માર્ગે એમનાથી તદ્દન ઉછટા મત ધરાવનારાઓ પ્રત્યે પણ તિરસ્કૃત નજરે જોતાં નથી.

પરદેશની યાત્રાઓ એમણે વારંવાર કરી છે. દરેક યાત્રા વખતે પરદેશમાં એમણે ભારતવર્ષનો સાચો ચિતાર આપતા રહેવાની કૌશીશ કરી છે.

સદાય પ્રવૃત્તિમય

નમસ્વામો દેવાન્મનુ હતયિથેસ્તેऽપિ યશ્શગા
વિધિર્યન્યઃ સોઽપિ પ્રતિનિયતકર્મેકફલદઃ ।
ફલં કર્માયત્તં કિમમરગર્જઃ કિંચ વિધિના
નમસ્તત્કર્મેભ્યો વિધિરપિ ન ચેભ્યઃ પ્રમથતિ ॥

વંદી સુરોને મન તું રહ્યું કાં ?
સુરો બધાએ વશ છે વિધિને,
એથી જ બ્રહ્મા તણું નામ લે તું,
બ્રહ્મા ૫ તાબે સખિ કર્મને છે,
શાકાજ તારે નમવું વિધિને ?
કર્મો જ બ્રહ્મા ભજ કર્મને તું.

જગતની અનેક મહાન વ્યક્તિઓ કર્મને જ પ્રાધાન્ય આપતી મર્ષ છે.

આપણાં ઉંસાગદેન ‘કામપૂરતું બોલવું ને કામ કયે’ જવું’ એ સૂત્રમાં માને છે.

‘ધોડું કરો પણ સાડું કરો’ આતું કહેવાનો ધ્વનિ એમની પર્મ-દગીની વસ્ત્રોમાં છુપાયો હોય છે.

અંગેજીમાં એક શબ્દ છે ‘snob’. બહુ ઓછી સાક્ષર વ્યક્તિઓ ‘રનોગ’ની છાયાથી દૂર હોય છે. ઉંસાગદેનમાં એ છાયાનો અંશ સરખો ૫ નથી.

જગતમાં રાષ્ટ્રને ઉપયોગી અનેક પ્રવૃત્તિઓ છે. એમાંની ઘણી ખરી પ્રવૃત્તિઓમાં હંસાળહેન એમનો ફાળો આપતાં રહ્યાં છે. એમના પરિચયમાં આવેલાં અનેક મહાન પદ્ધતિ લાગિનીઓ કહે છે કે તેઓએ તેમને સદાય પ્રવૃત્તિમય જોયાં છે.

આધુનિક યુગમાં રાષ્ટ્રને જ નહિ; પણ માનવજાતી માત્રને જ આદર્શશીલ આગેવાન નારીરત્નના જીવતા જગતા, ચમત્કારવિહોણા અને વાસ્તવદર્શી જીવનચરિત્રની આવશ્યકતા છે તેના ઘણા અંશે હંસાળહેનમાં મૂર્તિમંત છે.

એ લક્ષ્યાં, ઉચ્ચ કેળવણીની પ્રાપ્તિ માટે વિદેશ ગયાં, વિદેશોમાં શિક્ષણપ્રવર્તક સંસ્થાઓનું એમણે નિરીક્ષણ કર્યું. દેશમાં વિનાશક બનેલા પ્રજ્ઞાલિકાના પદ્ધતિને નષ્ટ કરવાના ઉદ્દેશથી એમણે આંતરરાષ્ટ્રીય લાભ કર્યાં. ઉચ્ચ કક્ષાના ‘ગૃહસ્થામિની’ બની રહ્યાં. સંતાનોનું જાતન કરતા રહી આદર્શ માતૃત્વને યશસ્વી કરતા રહ્યાં. રાષ્ટ્રના સુકૃતિસંગ્રામમાં યાદોમ ફદી પડ્યાં. સ્વદેશ અને વિદેશ પોતાની જન્મભૂમિ ભારતી સંબંધે જે નિંદનીય માન્યતાઓ ફાલતી હતી તે સર્વ દૂર થાય એવા યત્નો કરતા રહ્યાં. એક સામાન્ય સ્વયંસેવિકા તરીકે ય સેવા આપતા રહ્યાં ને નેતૃત્વ પ્રાપ્ત થતાં તેને ય દીપાવનાં રહ્યાં.

આ બધું જે સ્ત્રીના જીવનમાં હજારો ને લાખો માણસોએ જોયું છે; તે સ્ત્રી જગતની આદર્શ નારી છે, એમ લખવા બોલવામાં અતિશયોક્તિ શી ?

હંસાળહેન એકાન્તપ્રિય છે. કેમકે એમતામાં કવિતાનું સર્જન છે.

એમને સ્વચ્છ અને સાદી રહેણી કરણી ગમે છે. કેમકે એમને આડંબર ગમતો નથી.

હંસાળહેન ખાદી પહેરે છે. કેમકે ખાદી હાથ ઉઘોગ છે ને એ ઉઘોગ પાછળ હજારો રાષ્ટ્રજાલકોનાં દાળ રોટલી છે.

એ પાંસઠ વર્ષ પૂરાં કરી ચૂક્યાં. સને ૧૯૬૨ ના જુલાઈ માસની ૩ જ તારીખે એટલે કે આજે એમણે જાસકમા વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો.

શ્રીમતી હંસા મહેતાનાં ભાષણો અને લેખો

સંચયકર્તા :

મદન પરીખ

પ્રકટકર્તા :

જનતા પ્રકાશન, વડોદરા

વિકાસ ઘટકો, પુસ્તકાલયો, પંચાયતો, અને શાળાઓ માટે
ઉપયોગી ગીત સંગ્રહ

“ યોજના ગીતો ”

રાસકવિ શ્રી મૂળજીભાઈ શાહ, કવિ પથિક નાયક, કવિ
ઝમ્મી, ગઝલકાર જમિયત પંડ્યા, શ્રી અંબાલાલ ડાપર, નીતમકાન્ત
સાહિત્યવિલાસી, શ્યવનરાય શુક્લ, કુમુદચંદ્ર મહેતા, ચિમન પરીખ
બટુકરાય ડોહર (રાજકોટ) મુસાફર વગેરે શુજરાત ઠાકીયાવાડના
ખાણીતા કવિ અને લેખકોની કાવ્ય પ્રસાદી, જેમાં યોજના ગીતોનો
સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ ગીતો સરળ અને હૃદયસ્પર્શી હોઈ
યોજનાને ખિસ્સાવે છે.

કિંમત રૂ. ૧=૦૦]

[ગંપાદક : ઉપેન્દ્ર પરીખ

[ચોથી આવૃત્તિ છપાય છે.

મુખ્ય રાજ્ય એકાંકી નાટ્ય દરિદ્રાઈમાં ધનામને પા ગનેલી નાટિકા-પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળામાં સહેલા-મયા લગ્નની શકાય એવી છે.

લેખક : મદન પરીખ

કિંમત રૂ. ૮-૭૫

*

શાળાના યુવકો માટે જોઈ મહેનતે દારૂધીનો સંદેશો લઈ જતી એકાંકી

નાટિકા “તિલાંજલિ” આવકારને પાત્ર છે.

મધુકર રાંદેરિયા

*

*

*

દારૂ નિરોધની પ્રવૃત્તિ રાજકીય પ્રવૃત્તિ નથી. આપણા દેશમાં એ બિનપક્ષીય ધારણે ચાલવી જરૂરી છે. એટલે એ પ્રવૃત્તિને પોષક સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થાય ત્યારે તેને સૌએ વધાવવું જોઈએ. આ નાટક એ પ્રવૃત્તિને પોષક છે. તેની ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રગટ થાય છે એ હકીકત તેની ઉપયોગીતાને સિદ્ધ કરનારી છે. અનેક પ્રયોગો દ્વારા તેની અલિનય ક્ષમતા પણ પૂરવાર થઈ છે.

પ્રભાત-અમદાવાદ

*

*

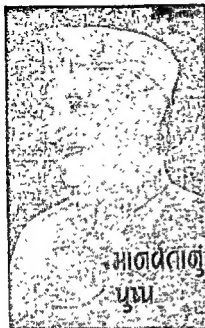
*

મદન પરીખ જેવા ઉગતા લેખકની કૃતિ “તિલાંજલિ”ના પ્રયત્નને આવકારતાં આનંદ થાય છે. દારૂધીનો વિષય લઈ લખાયેલી આ કૃતિ ગામડામાં લગ્નની શકાય તેવી છે.

રાસકવિ, મૂળજીભાઈ શાહ

છપાઇ રહી છે.

બીજી આવૃત્તિ.

ડૉ. જીવરાજ મહેતાનું

જનતામાં કેવું મહાન અને મમતા ભર્યું સ્થાન છે તેનો પરિચય આપતો અનેક મંતવ્યો અને ગંરભરણોથી ભરપૂર પ્રેરણાદાયી અને કર્તવ્ય દર્શન કરાવતો દગદાર અભિનંદન ગ્રંથ.

પાન ૧૭૦ ડેમી સાઈઝ

કિંમત રૂ. ૩-૫૦

મંપાદક :

નૌતમકાન્ત સાહિત્યવિલાસી

* * *

ડૉ. જીવરાજ દેવા બાહોશ રાજનીતિ છે, દેવા સમગ્ર વહીવટકર્તા છે. દેવા મુતસદી રાજપુરુષ છે. દેવા સફળ ડોક્ટર

છે. તેઓ દેવા કર્મનિષ્ઠ છે. દેવા મિતભાષી છે, દેવા સેવાપરાયણ અને વાત્સલ્યમૂર્તિ છે એવું તેમનું વ્યક્તિત્વ જે અનેક તેજસ્વી અશોધી સમૃદ્ધ છે તેનું અહીં હકીકતનિષ્ઠ દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે. આ દર્શન પ્રેરણાદાયી છે.

જન્મભૂમિ ૬-૩-૬૧

*

*

*

સામાજિક અને રાજકીય ક્ષેત્રે કામ કરતા સૌ દ્રોઈ માટે “માનવતાનું પુષ્પ” એક ભોમિયાની ગરજ સારનારું બની રહે છે. આનું સારું પ્રકાશન બહાર પાડવા બદલ મંપાદક અને પ્રકાશક અભિનંદનના અધિકારી બને છે.

પુસ્તકાલયોની શોભા આપાં ચરિત્રપુષ્પો વિના અધૂરી જ ગણાય.
પુસ્તકાલય, મે ૧૯૬૨

અનેક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી
પ્રકાશન

લેખક : મદન પરીખ
[બી. એ.]

કિંમત રૂ. ૧=૫૦

લેખક આ પુસ્તકના
લેખનમાં લીધેલો શ્રમ ઉગ્રી
નીકળ્યો છે. તેમણે બનતાં
સુધી કવિના જીવન અને
કવનને વફાદાર રહેવા ભગ્ય
પ્રપ્ત કર્યો છે.

લેખકની શૈલી પાશુ સરળ અને પ્રવાહી હોવાથી તેમ જ લેખકે
કવિવરને લગના અન્ય લખ્યપુસ્તકોમાંથી આ સામગ્રી ભેગી કરેલી
હોવાથી લેખક કવિના જીવનમાં ઉંડા ઉતરી શક્યા છે અને અભ્યાસીની
રીતે ન્યાય આપી શક્યા છે.

x

x

x

કવિશ્રીના જીવનને વિશ્વકવિ બનાવનારાં તરવો અને પ્રમંજે
તેમજ ગુજરાતની દૃષ્ટિએ વિશ્વકવિ ગુરુદેવ વિશે જાણવા જેવી બધી જ
બાબતો મંમહવામાં સંપાદક સફળ થયા છે એમ કહેવું જરૂર અતિ
શયોક્તિવાળું નહિં ગણાય.

સ્વતંત્ર-સર્જન

x

x

x

કવિ અંગે તેમનો સૈશવકાળ, યુવાવસ્થા, તેમ જ સાહિત્યિક
જીવનના વિવિધ પાસાંઓની રજૂઆત થઈ છે. સાળાઓ, મંડોળો,
અને વિદ્યાર્થીઓએ પુસ્તક વસાવવા જેવું છે.

-લોકમત